

Pan

A Pan című folyóirat a századelő Németországának az egyik legjelentősebb művészetújító fóruma. Elsősorban formai szempontú újításokra nyílt itt tág tér. Szerkesztői és kiadója - miként a képzőművészetben, az irodalomban is - a szecesszió hangoztatott és hangos pártolói. Az expresszionista törekvéseknek is kinyílik a lap. Ebben a harsány újpártolásban a kelletőnél kevesebb a koncepció és több a szellemi viselkedésség. Ezzel magyarázható, hogy a Pan rendkívül egyenetlen színvonalat mutat s hogy végül egy hangos szenzáció, egy közönséges botrány: az ún. Jagow-ügy után tünkre jut, és akkor már hiába veszi át a botránycsináló - kitűnő kritikus - Alfred Kerr. Az első világháború elsöpri végérvényesen.¹

Tudjuk, micsoda tekintély volt a nyugatos szerkesztők-szervezők szemében Alfred Kerr. Hatásának vizsgálatára vonatórunk abban a fejezetben, melyben a német irodalomnak a nyugatos írókra, főként a szerkesztőkre-szervezőkre gyakorolt hatását igyekszünk felderíteni.

A Pan számait áttanulmányozván most elsőrendűen a folyóiratosságot összevetés igénye merül fel. Elsősorban az a kérdés, milyen eszenci okok kapcsolhatták össze, egy kiadóhoz, az új szellemiségre kinyílt Pant és a magyarországi állapotok védelmére és igazolására életre hívott Jung-Ugarnt.

Hiszen egyazon időben jelent meg Paul Cassirer kiadójánál a két folyóirat. Hogy a Pan, mint szellemi fórum nem vállalt semmiféle közösséget a Jung-Ungarnnal, - mint korábban említettük - abból is kitetszik, hogy a Jung-Ungarnt sem hirdetésanyagában, ami pedig cégördekből természetes volna, sem pedig szövegekben soha nem említi meg.

A német irodalmi kutatásokat megnehezíti az a körülmény, hogy a levéltári anyagok hallatlanul hiányosak s ami belőlük a háború pusztítása után megmaradt, nehezen hozzáférhetően, a német nyelvterületen szétszórva, gyakran magánkézben található. Így eltűnt a Paul Cassirer Verlag levelezési anyaga is. Berlini tartózkodásom idején a Cassirer-család egyik leszármazottjánál hiába érdeklődtem: a család hagyatékáról semmiféle felvilágosítást sem tudott adni.

Paul Cassirer alakját a fennmaradt kevés számú visszaemlékezés közül a legjobban Ernst Barlaché világítja meg. Szavaiban megtaláljuk a fenti kérdés egyik lehetséges választát is: a legkézenfekvőbbet, mellyel egyszerűen a két folyóirat közös kiadójának személyében leljük föl az érveket, melyek a Pan és a Jung-Ungarn közötti összefüggéseket érthetővé teszik. Paul Cassirer "műkereskedő"-t, akinek Barlach sokat köszönhetett, a festő "nagy játékos"-nak nevezi /emlékezzünk csak rá: ugyanezt írta Vázi Józsefről is - Kosztolányi Dezsőről/ másutt "Sturmbock"-nak /faltűrő kosznak/ és "Perlenfischer"-nek /gyöngyhalásznak/, akiben folyton

harc dúlt a jó művészet pártolója és a nyereségre vágyó üzletember között. És - állapítja meg róla könyörtelenül Barlach - "jobbik énjét unos-untalan föl kellett adnia az üzletek miatt."²

Feltehetően a Jung-Ungarn esetében is ez történt. Személyi kapcsolatai is hatással lehettek rá, de Cassirert ez az üzleti én-je is arra hajthatta, hogy Vészi József ajánlatát: a magyar kormány feltételezett félhivatalosának a kiadását vállalja el. Emlegettük korábban, hogy a korabeli magyar kulturális életben nem kellett feltétlenül azzal a meghasonlottsággal szembenézni, mely más és más értékrendet és szemléleti rendszert tett érvényessé és ismert el a politikában és a művészetben. Vészinek, Fenyő Miksának vagy - ekkor még - Hatványinak sem jelentette egy út kettéválását a vállalt monarchikus politikai program és a Nyugatba injektált művészi felfogás. A Jung-Ungarnra alkalmazva ezt: egy folyóiraton belül a Monarchia védelme és az új magyar irodalom - legalább részbeni - vállalása.

Nem így volt ez ekkor a német irodalomban, a német írók esetében. Az ő eszmei, politikai, társadalmi felfogásuk - ahogy egyébként később a Nyugat csak ^{író}-íróinak a javarésznél is - művészi felfogásuk változásával változott. Javuknál összhangban volt művészi és tartalmi progresszivitás. Ha sorra vesszük a Pan szerzői névsorát, láthatjuk ezt a művészi forradalomból a társadalmi felé tartó vonulást - mégha sok művész

a háború közeledtével visszahúzódott is. Richard Dehmel például ekkor - a Pan újraszületése idején - minden idegszálával ellene volt, hogy a művészet tömeghatású legyen. A művészet tömeghatásává válásával ő éppen hogy elidegenedett a közönségtől, a munkásságtól, elköltözött Berlinből és elfordult, megundorodott a nagyvárosi létől. Versei mégis változatlanul közkedveltek voltak, továbbra is szívesen és rendszeresen szavalták őket munkásgyűléseken. Éppen a Pan kiadójának, Paul Cassirernek a felesége, Tilla Durieux színésznő volt a leg-lelkesebb recitátora. Olyan Dehmel-versek, mint a "Mahle, Mühle, mahle" vagy az Arbeitsmann-költeményei /Nur Zeiti wir wittern Gewitterwind wir Volk!/ a munkásgyűléseken állandóan előadott misorszámok voltak.

A Pan-munkatársak javarésznének útja azonban - majd mint látni fogjuk, az évtizedfordulón megújuló Pan programja is ezt tükrözi - közvetlenül is elvezetett a korprogresszióhoz, a tényleges cselekvés igényéhez, akár a művészet pozíciójának a gyengítése árán is. Ludwig Rubiner ekkor már például - 1911-től - az Aktion-nak is dolgozott - együtt többek között azzal az Oscar Kanehlal, aki a "Wir sind die erste Reihe" és más forradalmi dalok szerzője, valamint Erwin Piscatorral és Johannes R. Becherrel. Rubiner az első világháború idején Svájcba emigrált és ott szoros kapcsolatba került Leninnel, René Schickele, a berlini ifjú író társadalom s a Pan gárdájának egyik legtehetségesebb alakja a háború

kitörése után a Bund Neues Vaterland nevű háborúellenes szervezet tagja lett, amellyel mások között Karl Liebknecht is szoros kapcsolatot tartott fenn s amelynek - rangjára utalón - Albert Einstein is a tagja volt. René Schickele a mozgalom forradalmasulásában is részt vett: 1919-ben a Deutsche Liga für Menschenrechte tagja volt. Pan munkatárs volt még Eduard Bernstein, a "revizionisták teoretikusa", akit Engels a hagyatéka gondozására jelölt ki. Ő adta ki - megkurtítva és meghamisítva ugyan - először Marx és Engels levelezéseit. A Pan köréhez tartozott még a Magyarországon egykor rendkívül népszerű Frank Wedekind, akinek "Frühlingserwachen" című darabját a Kleines Theaterben 1902-től - Strindberg, Oscar Wilde és Gorkij darabjaival váltakozva - rendszeresen és hatalmas sikerrel játszották.

Hogy milyen szoros kapcsolat állott fenn - különösen a korabeli Magyarországról nézvést - a korabeli Németországban politikai-ideológiai mozgalom és kultúra között, érdekesen bizonyítja az a tény, hogy 1904-ben a Deutsches Theater egyik előadását /Gorkij Éjjeli menedékhelyét játszották/ August Bebellel az élükön a porosz szociáldemokrata párt első kongresszusának a küldöttei külön előadáson tekintették meg.

Pan[-]szerzőnek számított ekkor - a könyveit is a Cassirer-Verlagnál lekötő - Heinrich Mann is: egyetlen kritikája nemcsak az erősödő és hatalmaskodó berlini nagytőkét érte, hanem - Schlaraffenland című könyvében - már a nagytőkén élősködő, modernet játszó művészek világát sem kímélte.

A forradalmi újítók egész serege csoportosult tehát a Pan című folyóirat körül született mag köré. A fentiekén kívül Peter Altenberget, Hermann Bahrt és külföldiek egész sorátvállotta munkatársának a lap: Anatole France-t, Emile Verhaerent, Ossip Dymowot, Louis Tualliont - és Hatvany Lajost.

Elég lett volna talán egy politikailag oly konzerváló szándékú folyóiratnak, mint a Jung-Ungarn volt, és a közéletileg-művészileg forradalmian nyitott szellemű Pan-nak a testvériségéhez némely személyileg lekötő kapcsolatok, mint amilyen Hatvany és esetleg Vászi József, Biró Lajos, Lengyel Menyhért, Moly Tamás és berlini írókörök között fennállt? Vagy egyszerűen az az üzleti érdek irányította kapcsolat volt az, melyet - nem pusztán Ernst Barlach intenciója alapján - Paul Cassirerről feltételezhetünk? És ha végül is a személyi vagy /és/ üzleti szál elegendő volt Cassirerék számára, hogy a Jung-Ungarn kiadását - akár csak egy esztendőre - vállalják, felmerül a kérdés: hogyan nyilatkozott, lojális maradt-e a Jung-Ungarnnal s az általa képviselt felfogással Magyarország közéleti, politikai, kulturális dolgait illetően a Pan folyóirata?

Hiszen - mind Magyarországon, mind Németországban - ahogy közeledett a háború mind erősebb érvénnyel, kötelezőbben kényszerültek döntésre az irodalmi-szellemi életben dolgozók: egy út vállalására,

A politikus hajlamúak, az üzleti kötöttségeikben élők beálltak a háború menetébe; a művészek, akiknek nem volt vesztenivalójuk vagy nem törődtek vele, szembefordultak a háborúval s a központi hatalmak szempontjából veszített háború után gravitativan zuhantak a forradalomba. Különváltak ekkor - kényszerűen - irodalom és politika útjai. Már a háború előtt átjárta szörnyűségeinek előérzete a német irodalmat. Amire nálunk a szépirodalomban szinte kizárólag Ady gondolt, amit totalitásában egyedül ő "érzett elő", Németországban a progresszió általános közérzete volt.

A tizes években - a német progresszióval összevetve - mind erősebben kitűnt tehát az újító szándéku magyar irodalmi mozgalom - nevezzük: jungungarnizmusnak - a kettőssége. A háború közeledtével, a gyakorlati tényezők szorításában erősödött a mozgalom nem-művészi szárnyának a tevékenysége és a hatása, a politikai vonásai, melyek szövetséget vállaltak a magyar konzervatizmussal.

Bekerült -e valami ebből a szellemből a Pan lapjaira? Vállalta -e a Pan - részben legalább - a Jung-Ungarn Monarchia-apológiáját? Vagy szembefordult vele; Ezzel a kíváncsisággal vizsgáltuk végig a Paul Cassirer-majd Alfred Kerr kiadásában megjelenő német folyóiratot.

/ A Pan a háború előtti időkben /

A Pan kéthetente, később hetente megjelenő lapszámait Wilhelm Herzog felelős szerkesztőségével 1910. november 1-től jelentették meg a Paul Cassirer kiadóvállalatnál. Már küllemében elüt a megszokottól. Míg például a Jung-Ungarn is az ekkor szokásos, dekoratív gót betűs írással jelenik meg, a Pan latinbetűs lapjai puritán egyszerűségűnek hatnak. Julius Meier-Graef programszabó oikke³ szavakban is vállalja a külsőben megmutatkozó szándékot. Szembeszáll a korábbi - 1899-ben alapított - Pannal, amely elsősorban dekoratív és fennkölt akart lenni: "Dekorativitása szőröstül-bőröstül felfalta azt a bizonyos valamit, az univerzalizmusunkat, a mi kozmikus harmóniánkat." A korábbi Pan univerzalizmúságát, sokoldalúságra törekvését Julius Meier-Graef émelyítőnek nevezi: "Ez volt a Pan és ez minden folyóirat rákos fekélye" - írja.

Már az 1910-es programcikk is valójában^a csak később, különösen Alfred Kerr szerkesztősége idején megvalósított közéletiséget emeli ki legfőbb jelszavául. Julius Meier-Graef önkritikusan állapítja meg - hiszen maga is régi Pan-szerző: "nem törődünk az idő szavával /.../ eszünkbe sem jutott, hogy politikai témának megnyissuk a Pan hasábjait." Igaz ugyan, hogy ezzel a művészetcentrizmussal - hozza történeti mentőérvét - "a naturalizmus ellen tüntettünk", de most már "túlságosan sok művészetet csempésztünk dicséretes gondolataink mellé."

A 1er art pour 1er art új írói programja fogalmazódik meg itt tagadva és pártolva mind az irodalmat mind az életet, az a gondolat ölt testet tehát, amely az induló nyugatosok korábbi, Figyelő-beli szárnypróbálgatásaiban is elméletileg megfogalmazódott: "A művészetnek élő kapcsolatban kellene állnia az élettel"⁴ - írja Julius Meier-Graef. Az a cinizmussal elegyes csalódottság téteti vele programjoké végére az "olvasónak szánt intését", azt, hogy "Óvakodjanak a művészettől!"⁵, mely a Nyugat szerkesztőinek és szervezőinek is jellemző tartása. /Csakhogy a Duna-tájon ez sokkal inkább felvett hangnem, módor, mint egy folyamat állomása. Azaz kevésbé hiteles tartás, mint Németországban./

Igy fejezte ki 1910-ben a kitűnő esztéta-kultúrtörténész Meier-Graef az új igényt: a valóság felé elindítani a Pant. Ugyanez az igény ölt alakot a nagy Nyugat-példaképnek, Alfred Kerrnek a megújított Pan első számában a programjok után közölt írásában.⁶ Nem olyan folyóiratot akarunk - írja benne Kerr a kiadónak címezve-, mely "kicicomázva és fölvirágozva kultúrosdit játszik", hanem minden jelenvalónak, valóságosnak teret nyitó, gyakorlati célú fórumot szükséges itt teremteni. Az ő életében - folytatja Kerr - az irodalom egy csöpp sarkot foglal el. "Ennek a folyóiratnak hasonló létet kívánok." Előtérbe tolja ugyan Julius Meier-Graefot, de nyilvánvaló, hogy a megújult Pan igazi hangadója már ekkor ő maga, Alfred Kerr: "↑Arccal az élet felé!" - adja ki

ő is a jelszót, ami a nyugatosok körében is észlelhető hatással volt.

Az alig beindult Nyugat azonban képtelen volt ilyen hirtelen váltásra; Magyarországnak s benne a Nyugatnak nem volt meg ehhez a társadalmi folyamatbázisa. Ezért jelenik meg itt a század első évtizedében s a tizedfordulón egészében ekletikusan és olykor egymásnak ellentmondóan művészetcentrizmus és valóságigény. L'art pour l'art-felfogásukban ezért hangoztatják az ifjú nyugatosok a valóságból merítő művészet szükségességét. Azonban alighogy megszületett belső igényből és külső hatásokra a művészetcentrikus felfogásuk, az európai - elsőképpen a ható német - művészi-irodalmi alkotófigyelem megint a valóság felé fordult, merészen nevén is nevezve a szót: politikus érdekű kívánt lenni. Láthattuk, hogy a századforduló Magyarországon a politikusság olyannyira a monarchizmussal való összefonódottságot jelentett az irodalomban, /egyesegyedül Ady találta meg a helyes utat az igazi, politikus irodalmiság felé/, hogy a Pan 1910-es programjában leírt jelszó itt idegenül hangozhatott: "Zászlókkal és fanfárokkal gyérünk ki a politika mezeire!" Ha akkor Magyarországon valaki mint író, vagy irodalmár tudós, szerkesztő kivonult a "politika mezeire", akkor - láthattuk a Jung-Ungarn esetében - ez a politikai aktivitás finoman szólva nem szolgálta maradéktalanul a társadalmi és ideológiai haladást.

Persze a Kerr szellemében irányított Pan is elhatárolja magát mindennemű, irodalomban kürtölt politikai propagandizmustól. Olyan lap volna a cél - írja Kerr fenti, kiadójához címzett nyílt levelében -, mely nem felhívásokat tesz közzé, hanem aktivizál, szervez. Amely nem az olvasó kedvtelésére készül, hanem azért, hogy őt aktivizálja. /Lám, mennyi hasonlóság van ebben a Hatvany nézeteit megvilágító "Irodalompolitika" című cikkel!/

Abban a törekvésben tehát, hogy irodalom és hatalom közti kompromisszum, szellemi és politikai cselekvés közös lehetőségét megjelje, egy úton halad az 1910 őszén újrászerveződő Pan és az alig két hónappal később meginduló Jung-Ungarn. Csakhogy míg a Jung-Ungarn konzervatív politikai tartalmakat hordoz, addig a Pan - mint láthattuk - már indulásában elkötelezi magát a progressziónak, a korszerű politikai szellemben haladó szociáldemokráciának. Háborúellenes: már Kerr első számában közölt cikkében azt a szociáldemokrata prognózist fogalmazza meg, mely szerint az uralkodó körök, melyek vonakodnak a jogok általános kiterjesztésétől, majdan egy minden bizonnyal bekövetkező háborúban /" az angol szövetséggel való biztos háborúban" - írja szó szerint Kerr/ megkapják mindannyian azt a jogot, hogy vértüket ontsák. Ezt akkor írja a Pan, amikor egy esetleges háborút a Jung-Ungarn legfeljebb csak taktikai szempontból emleget, aminek kapcsán a közvetlen politikai cél mellett

lehet érvelni. Mondván, hogy "a fenyegető veszély árnyékában /.../ jó volna véget vetni" a magyar-német ellenségeskedésnek. De a monarchikus-magyar szempontú Jung-Ungarnban ezt a "fenyegető veszélyt" nem a Kerr-emlegette "angol szövetség" jelenti, hanem a szlávok egyesülése, egy bujdokló, előtörni készülő pánszlávizmus.

Kerr a készülő háború megelőzésének esélyét látja abban, hogy az egyént - az olvasót - véleménye tényleges vállalására képesítse. Innen, a háborúirtózatából erednek politikai indulatai. Kerr attól fél, ami négy évvel később aztán be is következik: hogy a "rendes emberek" masszája a háborúosinálók engedelmes haditömege lesz. Ezért kívánja ő a Panban a "rendes emberek művelt tehetetlenségét" átvillanyozni. Nem az irodalmi ismereteiket kell gazdagítani - tűzi ki célul - hanem a vállalkozókedvüket, a merészségüket /Mut!/
kell növelni.

A Kerrt tisztelő jungungarnosok-nyugatosok erre - a valódi - Kerre siketek. Szinte érthetetlen - szomorúan érthetetlen! -, hogy a Pant említései szerint is és nyilvánvalóan rendszeresen olvasó jungungarnosok ilyen vakon átlapoztak a Pan aktuális kötetek szerint szerveződő politikusságán. Hogy a valódi kerri gondolatok igazi átvételének nyomát se találjuk náluk.

Abban, hogy magyar olvasóinak politikai, főként egy lehetséges háborút illető szemléletén a Pan mitsem változtatott, ludas maga a német folyóirat is: más volt a program és más a megvalósulás. A progresszióknak is van provincialitása; a Pan is ilyen útvesztőbe tért. A helyi társadalmi viszonyok kipellengérezésébe, csipkelődésbe, végül botránycsinálásba vészett - és bukott bele. Kerr "Közvélemény" című rovatában szüntelenül a cenzúrárt ugratta, majd több számon át esetelte azt a híressé vált történetet, az ún. Jagow-ügyet, mely - mint a Jung-Ungarn című fejezetben olvashattuk - arról szól, hogy a berlini - Jagow-nevű - rendőrfőnök cenzorság címén a megszokottnál éberebben igyekezett jelen lenni a híres színésznő: Tilla Durieux környezetében; azt azonban nem tudta, hogy a Reinhardt-Theater csillaga Paul Cassirer felesége. A kibontakozó botrány visszájára sült el: kiderült ugyanis, hogy a rendőrfőnök tulajdonképpen áldozat, hogy "hálóba akadt"; s a Pannak végeredményben nem vált javára a szenzáció.

Ennek nyilvánvaló jele, hogy 1911. októberétől Albert Damm veszi át a felelős szerkesztőséget és Cassirer is gyorsan túlad a lapon. Ezentúl Imberg és Lefson nyomdájában nyomják. Alfred Kerr pedig az általa machinált és kitergetett botrányban olyannyira izolálódik, hogy ettől fogva zárójelben jegyzi meg: saját oikkeiért személyesen ő felel.

1912. április 4-én teljes egészében átkerül kezébe a Pan. Őt jelölik meg, mint "kiadót és felelős vezető"-t. Egyértelműen megállapítható a Pan szellemének a radikálizálódása. Ebben nyilvánvalóan az is szerepet játszik, hogy a háború előérzete erősödik. A szenzációs botrányok, az apró-cseprő közzétételek kiszorúlnak a lapból, helyükre komoly kritikus szellem lép.

1912 második felétől ebben a szellemben Magyarországról többször is szó esik. Először annak az R.W. Seton-Watsonnak a tollából jelenik meg cikk,⁷ aki ellen egy esztendeje a Jung-Ungarn lapjain Vésziék - különösen Vészi a "Streifzüge" című rovatban - oly sokat hadakoztak. Seton-Watson a Panban arról számol be már-már gyűlölködőbe hajlón szenvedélyes hangon, hogyan s milyen törvényteleniségekkel tarkítva folytak le Szakolcán /ahogy németül írják: a "magyarországi Skalitz"-ban/ a választások. A szerző a törvényteleniségek okát Tisza István gátlástalan politikai vezetésében látja. Magyarországot Tisza országának nevezi.

Azt a Magyarországot támadja Kerr lapjában, amelyet - a "jungungarn"-osokat nevében képviselve - Vészi alig egy esztendeje még körömszakadtáig védelmezett. Az eszmei szakadás Kerr és a jungungarnosok között nyilvánvaló, noha erről Kerr magyarországi tisztelői nem akarnak tudomást venni. Bizonyítja ezt az is, hogy Seton-Watson igazolására vagy megegyezésére magyarországi véleményt kérvén, a szerkesztő

Kerr nem a Nyugat körül csoportosuló hívei közül kér fel valakit, hanem a szociáldemokrata Jászi Oszkárt juttatja szóhoz: terjedelmes cikket közöl tőle "Csalás Magyarországon" címmel.⁸

A tárgyilagos Jászi tények hadával igazolja a Jung-Ungarnban folyton átkozott Seton-Watson állításainak az igazát. Felvázolja az 1912.május 23-a után Magyarországon kialakult helyzetet. Mintha Kerr 1910-es háborút emlegető vezéreikkére most érkeznek Magyarországról érdekes válasz. "Tisza István gróf államcsínye a régi, rejtőző abszolutizmus sebhelyeinek a feltépését jelenti" - írja itt Jászi és Tisza korszakát az elkövetkező háború előidejének tekinti. "Magyarország kritikus napoknak néz elébe" - szögezi le. - "A törvényes rend romokban hever." A május 23-a után elharapódzó válság-érzet szélesedik ki németül megjelenő cikkében magyarországi körképpé, aminek általános érvényűsége semmiképpen sem volt igaz: "Mindenki érzi - írja Jászi-, hogy az ország történelmi átalakulások küszöbén áll." A "mindenki" általánosításával éppen maga szegsz szembe tényeket. Kárhózatónak tartja a magyarországi "fizetett sajtó" dicsőhimnuszát, mely képes elhitetni a néppel, hogy a boldog béke ideje örök időnkig zavartalanul megmarad. Míg tehát egyfelől - vágya szerint valón - Jászi azt írja, hogy a közelgő tragédia előérzete mindenkit eltölt, másfelől kárhóztatja azt a fizetett sajtót, mely nyugalomnak hiteti " a kö-

zelgő vihar előtti tompa, fülledt kábultságot".

Láthatjuk, hogy ezen a ponton Jászi és a véleményét közlő Pan egyértelműen a Jung-Ungarn ellen fordult. Jászi ugyan nem nevezi meg Vészi folyóiratát, de "rendszeres csalással" vádolja a magyar sajtóirodát, mely "a külföldi közvéleményt félrevezeti". A "Pressbüro"-val pedig a Jung-Ungarnt anyagi gondtalanság nélkül kiadó Vésziéknek feltétlenül kapcsolatban kellett állniuk. A magyar sajtóiroda munkájával szembeszegülve szögezi le Jászi szenvedéllyel teltén: "Ugy érezzük, kötelességünket teljesítjük, ha Európa haladó értelmiségeihez fordulunk, országunk sebeit felfedvén előttük."

/ Hatvany a Panban /

A háború előestéjén - magyarországi kapcsolataiban is észrevehetően - eltért tehát a Pan a Nyugat "tisztá irodalmiság"-ra törekvő vonalától, nem szólva a Jung-Ungarn-ról. A fentiekből könnyen megérthető, hogy Hatvany írásait nem lehet a lapban olvasni, amióta Alfred Kerr a szerkesztő. Ő csak a Cassirer-időszak alig több mint egy esztendejében számítható a Pan munkatársai közé. Rövid - egy-két oldalas - írásai látnak itt napvilágot éppen abban az időben, amikor a Jung-Ungarn irodalmi szerkesztőjeként Berlinben tartózkodott. Az "Én és a könyvek"-ből jelenik meg a bevezetés és néhány részlet.

Magyar írókról, magyar irodalomról nem esik bennük szó. Hatvany németes daackorszaka ez az év. Összevász budapesti író társaival; magyar íróságában nem érte el a vágyott bizonyosságot. Pan-beli írásai azt a Hatvanyt mutatják, aki meggyőzősen játssza a kor kedvelt man of letters-szerepét. Németül ír. Mint a duk-duk-affér után: daccal, akartan német író. Ír színházi kritikát és rövid esszét, olvasói tüprengést, puszta recenziót. Témája: a modern világirodalom: Knut Hamsun, Speidel, Taine, Strindberg... Elmúlik 1910 vége és a Nyugattal való majdnem-szakítás éve: 1911 anélkül, hogy Hatvany egyetlen sora is megjelent volna a tőle oly szívesen emlegetett Panban a magyar irodalomról, a magyar írókról.⁹

Az egyetlen jel, amely esetleg az ő hatására utal, egy Ady-vers a megújított Pan első évfolyamában: "Weil du mich liebst."¹⁰ című vers olvasható itt; azok közül a "tanárfordítások" közül való, amelyek Ady hírének többet ártottak, mint használtak a világban.

Hatvany tehát a sokat emlegetett Panban csak néhány cikkel és a folyóirat szűk időszakában szerepel. Ettől függetlenül meghatározó funkciót tölthetett volna be - mint valamennyien, akik a Pant Budapesten olvasták - a korszerű eszméiség behozatalában.

A Pan fenti folyóiratvázlatában megmutatkozó lényeges vonások azonban nem fedezhetők fel azon a képen, mely a Pan és Alfred Kerr magyarországi híveinek a hivatkozásai alapján kirajzolódik.

Kérdés marad, hogy Hatvanyék - szándékos változtatással - a szemükben elfogadhatóbb képet közvetítették -e vagy meglehet, hogy a Pan tartalmiságára valóban siketek voltak? És Alfred Kerrnek is csak a kritikusai és publicista tartása, modora, stílusa hatott volna rájuk, s olyan lenyűgözően, hogy a folyóirata tartalmi vonatkozásaira nem is ügyeltek igazából?

Pedig Kerrnek Hatvanyra gyakorolt hatása ekkor, a század első évtizedfordulóján szószzerinti hűséggel kimutatható. A Pan második számában az "Ich lese" című Hatvany-írásban mintha az első számban megjelent programadó Kerr-sorokat olvasnánk újra: "Az író számára a könyvben futnak össze az élet összes folyói."¹¹ írja Hatvany. Magyarosan-megköltőesítve így szólal meg az a program, amelyet Julius Meier-Graef majd Kerr valóban átgondoltan, tényszerű egyszerűséggel és pontosan így jegyzett fel 1910-ben az induló folyóirat élére s tartott is érvényben a háború viharáig: irodalommal az életbe, életet az irodalomba!

Die Neue Rundschau

Ebben a munkában nem vállalkozhatunk rá - nem is ille-
nék bele -, hogy a kor egyik legjelentősebbnek tartott euró-
pai irodalmi folyóiratát részletesebben ismertessük. Témánk
szempontjából azonban lényeges - legalább szűkebb időszakun-
kat tekintve - a Die Neue Rundschau című folyóirat magyar
vonatkozásaival számot vetnünk.

Hiszen a magyarországi nyugatos mozgalomnak kimutatható
kapcsolatai voltak a Die Neue Rundschauval. Elsősorban nem a
hatáskutatási vizsgálatoknak - a Jung-Ungarnról szóló feje-
zetben említett - eredményeire gondolunk itt, hanem arra a
tényre, hogy milyen fontossággal bírtak a századelő német-
magyar kultúrális hatásrendjében az emberi, személyi kap-
csolatok. Vegyük csak például a német folyóirat kiadóját,
Samuel Fischert, az azóta híressé vált kiadóvállalat
alapítóját, aki magyarországi születésű volt: ^{Liptószentmiklósról} származott el Németországba. A személyi kapcsolatok lényegességé-
re utal az is, hogy 1910-ben, amikor a Berlinben tartózkodó
Vészi József feltehetően már üzletileg is kapcsolatba lépett
a Cassirer-kiadóval, számos olyan német szerző dolgozott az
Oscar Bie szerkesztette Die Neue Rundschauban, akik a Pannak
is állandó munkatársai: Julius Meier-Graef, Lucia Dora Frost,
Eduard Bernstein, Hermann Bahr, René Schickele, Max Brod,
Adolf Menzel, Robert Walser, Richard Dehmel és Hatvany Lajos.
Első helyen Alfred Kerr nevét kellett volna említeni, aki a

Jagow-botrány után a Pannak tulajdonosa is lett s noha végeredményben egymaga szerkesztette, jutott ideje arra is, hogy rendszeresen dolgozzék a Die Neue Rundschau-ba.

Tudjuk már, hogy a Pan a század első évtizedfordulóján annak a Cassirer-Verlagnak a folyóirata volt, amely 1911-ben Vészi és Hatvany Jung-Ungarnjának a kiadására vállalkozott. Jogosan feltételezhetjük tehát - Hatvany saját közlésein kívül is -, hogy a Berlinben élő magyar kulturaszervező kolónia és a Pan s ennek folytán a Die Neue Rundschau munkatársai a Café des Westen bohém nyüzsgésében, zsinatolásában, a Cassirer házában, az élénk képzőművészeti közéletben, tárlatokon, színházi előadásokon, koncerteken találkoztak.

/ A Die Neue Rundschau és a Nyugat /

A Die Neue Rundschau-nak a Nyugatra gyakorolt eszmei, irodalomszervezői és gyakorlati szerkesztői hatását a Nyugat szerkesztői egyáltalán nem tagadták. Példaképüknek tartották a Die Neue Rundschaut. A folyóirat külső megjelenésében is ezt követték. /Még a Jung-Ungarnnak a számai is hajszálra olyanok, mint a Die Neue Rundschau./ A nyugatos szerkesztők állandó olvasmánya volt. Stílusukban, irodalompublisztikai technikájukban, hangvételükben /különösen Ignóty, Hatvany, Penyő Miksa/ meglehetősen mértékben tudtak hozzá hasonlítani. A kultúrfőlény folytonos, rejtett éreztetése, a szellemes fordulatok, az enyhén szentelen könnyedség valamint

az az imponáló hit, mellyel a művészi jövőt maguknak hirdették, ez mind olyan jegy, mely a Die Neue Rundschau-ban megmutatkozik és az induló Nyugat harcos, magabiztos, hetyke, olykor arrogáns irodalmi publicisztikájára emlékeztet.

Német fordulatok, gondolati és stiláris egységek, publicisztikai megoldások meg-megragadtak a Nyugat német kötődésű cikkiróiban és kritikusaiban, és az is megesett, hogy hatásáltalánosságon túlmenően szinte jelöletlen idézetek formájában bukkantak fel a Nyugat lapjain. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor nem plagizálás történt, hanem egy hallatlanul szoros szellemi hatás jelenlétével van dolgunk olyan közegben, mely erre a szellemi hatásra különböző okoknál fogva /helyzetazonosság, kultúra- és nyelvközösség stb./ rendkívüli affinitással rendelkezett.

Hiszen - például - nyilvánvaló, hogy Ignotus - amikor végre, hosszas huzavona után megírja a Nyugatba a Jung-Ungarnt méltató cikkét - nem volt tudatában annak, hogy a Die Neue Rundschau szerkesztőjének, Oscar Bienek egyik 1909 végén írott "blickfangos" mondatát felejtette bele az írásába. Feltehetően megragadt az emlékezetében a jó-fordulatu Bie-mondat, mellyel a német folyóirat szerkesztője a berlini szecesszionistákat illette: "Sie wissen, was sie wollen und können, was sie tun."¹ - Tudják, mit csinálnak és tudnak mit csinálni." - olvashatjuk Ignotus tollából a Nyugatban a Jung-Ungarnról.²

Bár a fordítás nem egészen "hűséges", a publicista technika azonossága vitathatatlan.

A Die Neue Rundschau eszmerendszerében, munkatechnikájában, céljaiban, törekvéseiben társadalmi körülményei folytán is sokkal jobban illett és illeszkedett a Nyugatot szervező mag törekvéseihez, hajlamaihoz, mint a francia irodalmi folyóiratok. Vegyük csak például a központi kérdést, mely körül Magyarországon a frontvonalak rendkívül élesen kirajzolódtak: a nemzeti kérdést. A századvég Németországában a művészi életben művészi igényekkel élő és fellépő alkotók éppen úgy szembe kerültek egy irodalom- és művészettipró, lapos, - antiszemitizmussal vegyülő nacionalizmussal, mint Magyarországon. Ez a szembenállás és elutasítás Németországban - az erősebb polgárságú, fejlettebb társadalmi szerveződésben - heveny lást okozott; Magyarországon országos háborúskodást váltott ki. Mégis megállapíthatjuk, hogy a magyarországi társadalmi viszonyokra, az újitó szándékúak, az újat akarók - akár csak művészi - cselekvésének a támogatására sokkal világosabb hasonlóságot és egyöntetűbb párhuzami példákat lehetett találni a kor Németországában, a német közéleti-kultúrális életben, mint bárhol másutt a korabeli Európában. Megköszönhetjük azt a kijelentést, hogy a századforduló német katarzisa, a német szellemi élet megtisztulása-megújulása még a németül nem tudó és minden némettől berzenkedő Adyra is halhatlan hatással volt.

Nem művészi eszközeinek a megteremtésében - ott a francia hatás kétségtelen -, hanem eszmerendszerének a kialakulásában. Nem alaptalan föltételezés, hogy már korábban, Debrecenben és Váradon is meglévő, a "Még egyszer"-ben ki-kifejezett társadalmi ellenérzései német kötődésű barátai révén tudatosultak benne. Értékrendjében például a korra jellemző az az ellentét-pár, amelyet azonban Ady harmóniába igyekszik illeszteni, összekapcsolni: az "új"-at és a "nemzeti"-t.

Hiszen maga a Die Neue Rundschau is egy poros, avatag s azóta régen elfeledett folyóirattól elrugaskodva indult, mely címe tengelyében a nemzeti "deutsch" szót viselte. /Die Deutsche Rundschau/ A múlt század kilencvenes éveiben megerősödve a Fischer-Verlag folyóirata a kor új szellemi szemléje akart lenni s ennek ellentétében azt kényszerült látni, ami német. A Nyugattal közös vonás benne az is, hogy hangsúlyozottan erős a francia kultúra iránti vonzalma, ami az alldeutsch vagy a wilhelminista nacionalizmus ellenében érthető is. Így az elsődlegesen németes kötődésű jungungarnos nyugatosokban szintén élt a Párizs utáni vágy és rajongás. Művükben így éppúgy érvényesült a francia hatás, mint révkön Adyban a német.

/ Magyar témák a Die Neue Rundschau-ban /

Fölmerül a kérdés: mit tudtak a kor német írói a magyar irodalomról?

Milyen magyar vonatkozások olvashatók a kor legjelentősebbnek tartott német irodalmi folyóiratában? Sokkal kevesebbet, mint várnók. A század első tízedfordulóján, a Nyugat folyóirat és a nyugatos mozgalom megerősödése idején a Die Neue Rundschau a személyes kapcsolatok dacára alig-alig vesz tudomást a magyar irodalmi megújulásról. Csak Lukács György és Hatvany Lajos néhány kisebb cikkét olvashatjuk többnyire jelentéktelen vagy nem magyar vonatkozású témáról. Lukács György például a kor irodalmában megmutatkozó lélek és forma közötti kapcsolódásra, egységre hoz számos példát a francia irodalomból, főként Charles Louis Philippe műve alapján. Hatvany pedig, aki a duk-duk-affér utáni sértődöttségében olyan fennen emlegeti német író voltát és jelenlétét a német irodalomban /a gyakorlatban, a napi közlekedésben nyilvánvalóan "jelen" volt/ 1909 és 1912 között az általa gyakran emlegetett Die Neue Rundschauban mindössze három jelentéktelennek mondható írással szerepel. Tehát távolról sem állandó munkatárs.

Heinrich Mann új regényét, a Die kleine Stadt-ot recenzeálja;³ majd emelkedett, személyes hangú nekrológban búcsuztatja Hevesi Lajost;⁴ végül egy Berlinben rendezett magyar képkiallításról ad tájékoztatót: azokat a jegyeket emeli ki, melyeket a magyar művészet "specifikus értéként" adhat oda a világnak.⁵

Ezekben - a berlini - éveiben egyetlen hosszabb írását közli a Die Neue Rundschau: A régi és az új Magyarország címmel.⁶

A berlini magyar képművészetről tájékoztató cikkét megelőző számban /1910-ben/ látott napvilágot ez az impresszionista hangnemben fogalmazott, szubjektív csapongású esszé tanulmány. Ebben a tanulmányban ugyanaz a helyes szemlélet érvényesül, amely a képművészeti esztétikumról szóló majdani fejtegetéseire is jellemző. Azt a véleményt fogalmazza meg mindkettőben, hogy a magyar művészetnek magyar értékspecifikumokkal kell az "összművészet kincsesházához" járulnia.

Ha európaiságára tekint, többlet¹-e vagy veszteség az a tény, hogy magyar? - kérdezi a vallomásos bevezetésben, miután érzelmes-szép mondatokban írja le az olvasónak, mennyire bántja az a tudatlanság, amely szerte a világban a magyarság körül tapasztalható. Maga a kérdésfelvetés utal Hatvany irodalomszervezői - kultúrpolitikai felfogására.

Igy, európai rangú népi elkötelezettséggel indítja 1910-es tanulmányát az a Hatvany, aki röviddel ezelőtt a duk-duk-affér, számára oly sértő viharzásából Berlinbe - s ahogy Adynak írta: német iróságába vonult vissza. Adynak akkor azt is megfogadta, hogy - noha továbbra sem tágit tisztelői köréből - költészetének "hírvetésére" ezután nem vállalkozik. S lám, távol Magyarországtól, mindkét fogadalmáról könnyen feledkezik. Tanulmánya - noha bővebb változata magyarul is megjelent - Berlinben és német felkérésre készült. Célja az volt tehát, hogy magyar irodalomról szóljon külföldieknek.

Sértettségét és dacosságát feledve folytatta Hatvany - ahogy a Nyugat indulásának ötvenedik évfordulójára írta: "gyerekemberként" azt, ami sorsa, vállalása lett. A magyar irodalomnak s benne Ady költészetének német földön továbbra is "hangosan ágáló, izgatott csatlósa".⁷

1910 tavaszán mindössze három Ady-kötet megjelenése után oly "hangosan ágál" mellette, hogy tanulmánya 17 oldalából - a magyar irodalom egészéből - 4 és felet szentel az ő költészetének. Hatvany németül közreadott magyar irodalomtörténeti szemléje önvallomása: Ady mellett. És készülődés, szakmai számvetés is a közelgő programvita előtt. A németül megjelent tanulmánynak nyelve, közönsége, belső arányai miatt más az akusztikája, mint a Nyugatban megjelent bővebb változatnak. Joggal panaszkodott tíz esztendővel később Hatvany, amikor egy - Magyarországról készített - könyvét idehaza heves támadások érték: "Otthon élő magyar olvasóim nem vették figyelembe, hogy németül mit írok..."⁸

Valóban más a jelentősége és a hangzása, ha a korszak legjelentősebb német folyóiratában fejtheti ki, miben áll a "specifikusan magyar írói lehetőség", a nyelvet "teremtve használó" írói szabadság; s hogy az irodalomban nyiló hallatlan - és német olvasó számára hihetetlen - szellemi teremtő lehetőséggel hogyan éltek a magyar írás nagyjai: a kezdetektől Széchenyiig, Vörösmartyig, Petőfiig.

S amikor Az apostol-ról megjegyzi, hogy "egy szocialista története", másképpen hangzik ez a kor Németországában, mint Magyarországon. A német olvasó ugyanakkor nem hallhatta meg a Hatvanyban megszólaló Adyt /vagy: Adyban, az Ady-versben szólalt volna meg Hatvany?/: "bizony ez volt lehetséges 1848 Hunniájában."

Német nyelvű munkájában Hatvany magyar íróként ír. Az impresszionista, szubjektív esszé hangján számol be arról, milyen elsőprő hatással volt rá Arany János költészete. Aszal hatott rá - írja, miközben elhelyezi Aranyt az európai irodalom világában /Flaubert, Tennyson, Victor Hugo, Byron, Goethe, Vergilius, Tasso, Ariosto társaságába/ - hogy Arany a lírai tagolás, a kompozíció, a rend mestere volt.

Érdekes, hogy négy évtizeddel később Hatvany már "szívós babonának" nevezi az írói szerkesztés primátuselvét és azt állítja róla, hogy miattafullad, fejtődik el sok mondanivaló. Érdekes az is, hogy ekkor: negyven esztendővel később már nem is Arany hatásának tulajdonítja korábbi "rögeszméjét", hanem Gyulai Pálnak, aki - hogy "megnérgesse" az ő életét - ezzel a tanítással indította útjára: "Fő a kompozíció, uram, jól kell komponálni, ez az első!"⁹

Ebben az írásában Arany mellett még eltörpül Petőfi. Aranyt Goethehez hasonlítja: költő, akinek birtoka a határtalanság. Arany mellett hasonló rajongással övezi Jókait. A fiatal Hatvany szemében ő testesíti meg az új írói típust, aki

széles olvasóköre folytán már írásból él. Az Osvátékkal folytatott vitában a hagyományok felé tágitani szándékozó Hatvany Jókaiiban a kitűnő stilisztát is dicséri, aki a nehézkes, "keleti ünnepélyességgel" súlyosított magyar prózát olvasmányossá, élvezhetővé lazította.¹⁰

Láthatjuk, mennyire a kor németes szempontjai szerint vizsgálja Hatvany itt a magyar irodalmat. Ugyanakkor félti is, mint a német iróság java, hogy az irodalmi igényességet igájába hajtja a gazdaság, az ipar, az egyetlen szempont: a növekedés. Az európaisággal szemben, ahogyan írja: az amerikanizálódás. Budapest hovatovább a "Balkán Chicagoja". Ebben a hasonlatban német szemlélet érvényesül, mely szerint a nem pejorativ izű Balkán szó mellett /Magyarország az északi némettség szemében odatartozik/ az amerikai városnév hordoz elmarasztaló jelentéstartalmat.

A kortárs irodalomból egyesegyedül Adyt emeli ki. Ekkor ő már a jungungarnosok közé sorolja: a "Jung-Ungarn" reprezentatív embere - írja róla - aki nagy, parlagi talentumában csak vergődött, míg egy asszony a kezébe nem adta Baudelaire-t. Hatvany németül is sikra száll emellett, hogy Baudelaire-től Ady mást nem tanult, csupán azt, hogy mi minden lehet az irodalom anyagává. "Éppenséggel minden. Akár az egész élete."

Adyt autonóm tehetségként mutatja föl a német publikumnak.

Hatvany vallomásos szavai németül furosen, irodalomban - szokatlanul hangzanak: parázslanak. Szövegösszevetéssel-és elemzéssel azonban mégis bizonyosan állithatjuk, hogy először németül fogalmazódtak meg s a magyar szöveg a fordítás.¹¹ Magyarul, a Nyugatban megjelent tanulmányban kevésbé tűnik föl ez a stiláris és tartalmi lángolás, ami németül különös: nem csupán költészeti vonatkozása van. A németiség színe előtt Ady Hatvany egész nemzeti-népi hovatartozástudatának a vallomásköve. "Azelőtt messzi idegenbe hajszolt a sors, míg Ady meg nem jelent, mitsém tudtam a lelke mélyén szunnyadó, néma hazaszeretetről." Majd később: "Ady megjelenése ma az egyetlen fontos és érdekes, mi több korszakos esemény a mi bányáit, akácvirágos országunkban."

Ez a lelkesedés, ez a szíves pártosság nem pusztán az irodalomkedvelő fiatalemberé. Ebben a rajongásban Ady az egész társadalmi tudat ébresztője és formálója. Azzal az érzéssel ajándékozta meg - vallja meg Hatvany - hogy egy nagy korszak megteremtésének a közreműködője lehet. Amikor a művészet már nem pepecselő, időülő játszadozás, hanem hatalom. Azzal az érzéssel tölti el, hogy a költőnek profetikus küldetése van és sorsokba szólhat bele. Ezt a költő-próféta szerepet Hatvany jellegzetesen magyar irodalmi vonásként mutatja föl a német olvasónak és hozzáteszi: olyan fontos ez a költőszerep, hogy ezt "a mai német ifjúság mégcsak föl se tudja fogni."

Túlzó a gőg és túlzó a büszkeség, mint ahogy - alig két esztendeje - túlzó volt a szívvel és ésszel vállalt költőbarát, Ady elleni fölhorgadásában is annak hangoztatása, hogy ő: Hatvany Lajos - német.

Mindkét felől és mindkét felé ugyanaz: az öregkorában emlegetett "gyerekember" ágált benne - egyaránt zajosan. De ennek: a magyarságával kiálló Hatvanyinak - érdekes módon különösen németül - sokkalta nagyobb a szó-hitele, mint a sértettségében, megbántottságában magyarul fogadkozónak.

Ez az 1910-ben megjelent, feltehetően - de részleteiben feltétlenül - németül megfogalmazott lelkes és szép írás mintegy előfogalmazványa, előkészítője az ő későbbi magyarságvallomásainak. Például arra a több mint egy évtizeddel később kelt nyilatkozatára gondolunk, melyet a forradalmak utáni száműzetése helyén, a schönbrunni vadászkastély teraszán adott Az Ember című lap munkatársának. Hűvösebben, higgadtabban, mint 1910-ben németül rövidítve, magyarul teljes terjedelmében közreadott tanulmányában: "Nekem csak magyar mondanivalóim vannak, ha nem is a szó otthon használt értelmében. Az én magyar mondanivalóim nem csupán egy történelmi osztályhoz szólnak, mint Beöthy Zsoltéi. Az én magyar irodalmi mondanivalóim mindenkinek szólnak, akinek magyar az anyanyelve. Természetes, hogy ilyenyszerű munkálatba külföldön nem foghatok. Ugy érzem, hogy a száműzetésben élethivatásom sikkad el."¹²

Nyugatosság és németiség

kapcsolata a Nyugat első négy évfolyamában

Általános fölfogás szerint a századelő magyar irodalmi megújulása angol és - elsősorban - francia hatásra történt. Általában ezt értjük a nyugatosság fogalmán, ha a mozgalom nemzetközi-világirodalmi összefüggéseire gondolunk. A francia-angol hatás hangsúlyozásával egyszersmind tagadjuk is a német hatás meglétét, mintha - korpolitikai tendenciák irodalmi érvényesítésével - az alakuló antant javára akarnánk billenteni a mérleget - a nyugatos mozgalom tengelyhatalmi kapcsolatainak a rovására. Az utókor szívesen terjeszti ki Ady németellenességét a mozgalom egészére.¹

Holott a nyugatosság alakuló fogalma pusztán európai nyitottságot jelentett, amibe ki-ki a maga műveltsége, tájékozottsága, nyelvtudása és hajlama szerint vitte bele tájékozódását és érdeklődését. E csoportnyitottságon belül így aztán valóban megoszlott az érdeklődés iránya s egyfelől a politikai tendenciák erősödésével, másfelől a nyugatos csoporttudat megszilárdulásával valóban fenyegetett a Nyugaton belül - már 1910-ben - a francia-német táborra szakadás veszélye.² Ami nem már két korábban meglévő tábor között hirtelen föllángoló ellenségeskedés elfajulása volt, hanem egy meglévő tendencia ellenében feltámadó, felnövekvő és megerősödő másik irány térkövetelő jelenléte.

/ Német hatás az induló Nyugat évfolyamaiban /

A Nyugat mozgalmának - a mozgalom előtörténetét is magában foglaló - genezisében ez a meglevő alapvető tendencia és érdeklődés minden kétséget kizáróan a német volt. Nemcsak arra gondolunk, hogy a francia szimbolista-impresszionista lírára ügyelők mellett volt egy másik vonulat is, amelyben a "német és az osztrák irodalom játszik inspiráló szerepet,"³ hanem arra a szinte szellemi-kételtűsége, amellyel az új irodalom ifjú szervezői - miközben nyilatkozataikban, írásaikban s olvasmányaikban ők is élénken figyelték Párizsra - a magyar mellett a német kultúrában érezték igazán otthonosan magukat és az oly gyakran hangoztatott "világirodalmi megismerés igényének"⁴ természetesen legkönnyebben ebben a vonatkozásban tettek eleget: példát ott láttak s onnan vettek át. Míg az erősödő francia-angol szárny kötődése pusztán kultúrális vonzalom eredménye, tehát nyelvilag-tudatilag lényegesen kevésbé átélt, legfeljebb idegenként-azonosuló volt. Olykor olyan felszínes kapcsolatot jelölt, mely híján volt alapos kultúrális -és nyelvi ismereteknek⁵ s nem volt más tiszta divatmajmolásnál.⁶ Az, hogy a Nyugaton belül idővel ez az irány kerekedett felül, egyrészt egyszerűen személyes okokra vezethető vissza / a Nyugat élre vágó nagyjai - szinte csak Kosztolányi Dezső kivételével - ellenesték a németes vonalat/, másrészt korjelenségek irodalmi megmutatkozása is ez volt. A Nyugat egyik 1911-es számában állapítja meg a tanárságról tanárként szóló Szabó Dezső,⁷ hogy "a német kultúra

nevelése - miért, miért nem - csődöt mondott. A pedantéria átjött a határon, az eredetiség, a mélység a vámon kívül maradt." Nagyon helyesen látta meg a kortárs szemével, hogy a német kultúra importja közben a német kultúra jelenkori valósága, korértékei elvesztek, kívül rekedtek a magyar vámon. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy a nyugatos német irány képviselői vakságból vagy fölszínességből valóban nem azt vagy nem úgy közvetítették, hozták és küldték át Magyarországra a német kultúrából, ami a magyar viszonyok között az újító szellemű, progresszív erőnek valóban hasznára lett volna. Felszint, technikát, modort importáltak. Szabó Dezső joggal hánytorgatta fel az "eredetiség és a mélység" hiányát.

A francia szellem, nyelv és kultúra megtermékenyítő hatásának a titkát Szabó Dezső éppen abban látja, hogy "a francia kultúra egyetemesebben emberi". Mint annyian, ő is szélesebb sugarúnak látja a francia hatást, s a századeleji magyar megújulásra nézve általánosan társadalmi érvényűnek tartja: keretein belül "éri és termékenyíti meg" liránkat a francia költészet.⁸

A német vonalnak a Nyugaton belüli térvesztése igazából Hatvany Lajosnak a szerkesztőségéből való kiválásával kezdődött el, a tizes évek elején. Ez a nemzetközi kötődéseiben bekövetkező arányváltozás azonban semmit sem vesz el annak a ténynek az igazából, hogy a készülődő és induló nyugatosság és a németiség kapcsolata meghatározóan szoros.

Ha az arányváltozást fogalmakkal is tükröztetni akarjuk, akkor ezt mondhatjuk: a jungungarnizmus a mozgalom kiszélesedésével és megszilárdulásával háttérbe szorul, majd eltűnik és helyét elfoglalja a nyugatosság abban a fogalmiságában, melyet érvényesnek tartunk.

Mindennek ellenére tény tehát, hogy a készülődő és első évfolyamaiban meginduló Nyugat német orientációjú. Talán az a legjobb megfogalmazás, ha úgy mondjuk, hogy francia hatás-ra, de német mintára akartak csinálni és csináltak Magyarországon irodalmat, irodalmi életet.

A "modern irodalom" fogalma szemükben legalább annyira jelentette a kapitalizálódott világ irodalmi szervezetét /gépezetét/, mint azt, ami a révén is világra született: az irodalmat. Mely egyszerre volt számukra szent és - gazdasági terminussal - eladandó termék. Ennek a modern irodalmi apparátusnak a megteremtésére és az irodalmi élet kialakítására a századelő konzervatív magyar irodalmában helyet nem kapó vagy nem kérő újak a német irodalmi élet szervezetében láttak, fedeztek fel és fogadtak el követendő példákat.

Az irodalomtól függetlenül is. "A ma lehetőségei, mint város: ez Berlin"- fogalmazza meg félreérthetetlenül egyik recenziójában Ignotus.⁹ Szellemi illetve művészi tekintetben ez a napilapok gombamód való elszaporodását, a modern képzőművészeti irányokra ügyelő tárlatok megnyitását, olyan élénk

színházi és koncertéletet, olyan gazdag könyvkiadást jelentett, melyben való eligazodásra egyszerű halandó képtelen volt és természetes szükséggé vált a szakavatott kritikus jelenléte és munkája. /Hasonlóképpen a szerkesztő - a "termelők" oldalán. /A kritikus nem véletlenül központi figura, eszménykép a Nyugat menedzserei körében. Berlinben tartózkodván láthatták, micsoda hatalommal rendelkezik a művészi, irodalmi tömegtermelés világában. Láthatták, tudták, hogyan dolgozik: nappal és este végigjárt-végignézett a több tucatnyi lehetőség közül néhány koncertet, kiállítást, színházi előadást, éjszaka nekiült és megírta a véleményét, mely egy reggeli lapban már meg is jelent. A kritikus a véleményével műveket dicsőíthetett meg vagy ítéltetett halálra. "Ernst vagy Kerr újságkritikáinak gyűjteménye többet jelent - írta Hatvany a berlini irodalmi életről szóló beszámolójában - mint az összes egyetemek aesthetikai professzorainak tudományos művei." Az a testes tanulmánya, amelyben ezt írta, a Nyugat 1909-es Ady-számában jelent meg: olyan szenvedélyesen vállalt program olvasható benne, amely expressis verbis a német irodalmat emeli példaként a magyar jelen elé - a féltiszálás minden túlzásával is megterhelve.¹⁰

A könyvkiadó Fischer "titkát" abban a meggyőződésben ismeri föl, hogy "jó könyveket tisztességesen kiadni üzlet - s van benne /mármint Fischerben - ÓL./ annyi rugalmasság, hogy ne ragaszkodják ma a tegnapi jóhoz."¹¹

Ebben a képben az irodalmi élet két kulcsfigurája: az irodalmi apparátus és az író között közvetítő szerkesztő valamint az író illetve a mű között tevékenykedő kritikus. Hatvany mindkét kulcsfigura kapcsán kárhóztatja a magyar viszonyokat és kedvező ellenpéldaként írja le a németet. "Személyi kérdésektől felülemelkedést követelni minálunk nevetség számba megy. Németországban ez elementárisan magától értetődő." Elmeséli, hogy Reinhardt előadta a Berliner Tageblatt szerkesztőjének az egyik darabját. "Nálunk ez a tény - fűzi hozzá Hatvany - a lap örök lekötöttségét jelentené. Erkölcsei kényszer számba menne a színház dicsőrete..." Berlinben azonban ez nem így van! - állítja. A kritikus a legközelebbi premieren keményen bírálta a színházat, a rendezést, az előadást. Magyarországon az ilyen embert elcsapják" - írja a következő mondattal már a másik kulcsfiguránál teremt a szerkesztőnél, akinek Budapesten olyan hatalma van, mint Berlinben a kritikusnak. Hatvanynak ezek a sorai idegesen személyesek. 1909 derekán vagyunk. Nyilvánvalóan az Orvással való szembenállás tölti el ingerültséggel, amikor a szerkesztők "vérlásító korlátozásai"¹² miatt panaszkodik. Éppen olyan gyermeki túlszással menekül a német viszonyokhoz és benne a maga jó helyéhez, mint Ady sértései előtt a "német írósgá"-ba. Ugy állítja gyermeki daccal, hogy Berlinben beszeg "a szerkesztő mukkanni se mer".

"A színházi élet" című írásában¹³ Lengyel Menyhért is pontosan ilyen indulatokkal és tényekkel dorgálja meg a magyar

színházi életet és festi le követendő például a berlinit. Jellemző módon ő is a színházi életnek inkább a szervezési-adminisztratív oldalára ügyel. Egyenesen ötleteket ad a budapestieknek, hogyan lehet és kell "színházat csinálni". Elmondja például, hogy a "Deutsches Theaterben fűnek-fának osztogatják a szabadjegyeket" és rá se hederitenek, hogy a kamaraszínház "érdekes premierén - két japán drámát adtak - üres sorok tátongtak..." Hasonlóképpen a Lessing Theaterben is néhány sornyi közönség előtt játszották Ibsent. És "a pompás Hebbel-Theater sem megy valami fényesen".

Ki tudja, milyen személyes vagy csoportindulat fűti Lengyel Menyhértet, hogy ezt a feltétlenül egyoldalú beállítást küldje haza tudósításában Budapestre: "...Berlinben oda se néznek egy kis gyenge üzletmenetnek s úgy látszik, nem akképpen csinálják a műsort, mint Pesten, ahol ha egy darab kissé "leesik", menten eldobják, de nemcsak a darabot, hanem az egész műfajt, melyet representál".

A képzőművészeti élet berlini pezsgése is a nyugatosság ideája akkor. S fokmérője is. Amikor a berlini Szeccessió helyiségeiben egy nagyszabású modern magyar festészeti kiállítás nyílik, Lengyel Géza - mintegy tis lapból véve visszhanganyagát - nyugatos öntudattal írja, hogy Munkácsy, Pál László, Szinyei Merse, Pór Bertalan, Fényes Adolf, Rippl-Rónai, Ferenczy Károly művészetére alapozva elmondhatjuk: "Mégcsak a Balkánra se sikerült leszorítani. Európában vagyunk."

Szemükben Berlin "Európa pereme". A berlini fogadtatás európai befogadással egyenértékű. Büszkén idézi Lengyel Géza Fritz Strahl, a Berliner Tageblatt kritikusát: "Testvérek vagyunk, ezen a kiállításon ez az uralkodó érzés."¹⁴

A század első évtizedében összeálló fiatal magyar irodalmár és írógárda gyakran emlegetett folyóirat-példaképei is berliniek voltak. Emlegett tanulmányában Hatvany a "Pan, Freie Bühne, Neue Rundschau irodalmi mozgalma"-t emeli ki. A Fischer-féle Die Neue Rundschau volt a legfőbb példaképük. Közvetlenebb volt azonban a kapcsolatuk - a Café des Westen közönsége és Cassirer révén - a Pannal. Így a Nyugatban a Pant többet emlegetik. Rendszeresen figyelték - vagy csak Hatvany németes ambíciói kielégítésére és elhitetésére tételt volna bele például a Figyelő rovatába Peter Altenberg levelét, melyet a "kedves, finom és mély bécsi költő" Hatvany egyik Strindberg-cikkéről a "berlini Pan"-ban megjelentetett?¹⁵

A Die Neue Rundschau-nak, mint eszménynek, s a Pannak, mint közvetlenebb példának, hatásforrásnak a Nyugatban pontosan észlelhető jelei mutatkoztak. A Pannak és a Pan körének hatását mutatja például az, amikor 1911.szeptemberében Hatvany nyitóglosszájával új rovat indul a Nyugatban. Az ekkor már hónapok óta Berlinben élő Hatvany azt a szellemet importálja Magyarországra, amely az 1910 késő óráján megújult Pannak volt a szülője.

Am az a program, amely a Panban "ki a politika mezeire!" jel-
szóban fogalmazódott meg, Hatvany áthozatában annak az álta-
lános igény kifejeződésének a szintjén marad, hogy az iroda-
lom szenteljen figyelmet a "jelen napja", a "napi események",
"az ország minden ügye-baja" kérdéseinek.

Az új rovatot, a Disputát Hatvany - a Pan-beli egyértelmű
programot ködösítve - ezzel a magyarázattal indítja útjára:
"Az élet is folyton sűriti azt a rejtélyes, villamos anyagot,
amiből a maxima kipattan." Már a Hatvany után megszólaló Ady
is teljességgel félreérti az eredeti szándékot, azt, hogy Ber-
linben az irodalom és a napi valóság közötti kapcsolat megte-
remtését tűzték ki célul, s láthattuk, hogy ott a valóságos
politikai szándék éppen a napi politizálás, a közéleti
csipkelődés útvesztőiben sikkadt el. Ady - Hatvany interpre-
tációja nyomán - már pusztán "személyesebb természetű rovat"-
ként fogja föl a Disputát.¹⁶

Ime a példa Szabó Dezső idézett megállapítására, mely
ekkorájt született, hogy a német kultúra jó ingereivel is
hamis módon, torz formában és hatással jött át a határon: ép-
pen a lényege, eredetisége, mélysége - s tegyük hozzá: valódi
korszerűsége, divaton-túli aktualitása maradt kívül - ahogy
Szabó Dezső írja - a vámon.¹⁷

Hogy Berlin volt a születő nyugatosság eszményi városa,
a konkrét eszmények városa, nem mint a művészi vágyaké: Párizs,
az persze arra az egyszerű és többször is emlegetett tényre

is visszavezethető, hogy a német nyelv s révén a német kultúra és irodalom nem pusztán közel állott a születő mozgalomhoz, hanem egyszerűen determináló tényezője volt. A bevezető tanulmányban tárgyalt nyelvi és szellemi németesség, mely idővel a mozgalmon belül is oly sok és egyre erősödő ellenkezést váltott ki, a Nyugat első évfolyamainak egyik meghatározó vonása. Külsőségekben is megjelenik. Pályó magyar szövegbe rendszeresen rakódnak német fragmentumok, anélkül, hogy a jelentőségüket megadnák. Fenyő Miksa, Lukács György, Hatvany, Ignó, Moly Tamás és mások egy-egy írásának maradéktalan elolvasásához olykor mind a magyar mind a német nyelv ismerete szükséges. Különösen később elszaporodnak a Nyugatban az angol és a francia idézetek is, de sosem ebben a magyarral való természetes egybefonódottságban. Amit visszaemlékezéseikből és leveleikből tudunk róluk, nem tagadják egykori írásaik sem. Gyakran órlódtak a két nyelv között - a méltó kifejezésért. "Csak tudnék egy jó magyar szót a Zerknirschtheit-ra" - sóhajtott fel Salzammerguti és Salzburgi jegyzetében Fenyő Miksa.¹⁸

Modorosságainak és az első Nyugat-évfolyamok erős modorosságának, mely idővel - a német hatás csökkenésével - gyengül, fontos oka, mondhatni forrása az a kétnyelvűség-kétkultúráság, amely mindenek előtt a Nyugat publicisztikájában éreztette a hatását. Németes szerkesztési és stílári szokások, fordulatok magyarul idegenszerűen hatottak s hatnak ma is. Amikor például Fenyő Miksa a Nietzsche-irodalmat összefoglaló

tanulmányának az élére ezt a mondatot írja: "Idézettel kezdem", magyarul eriaszt modorosságával. De ha - mintegy a magyar fordított visszhangjaként, mint benne - megszólal bennünk is a német változat, a lehetséges "eredeti": "ich fange mit einem Zitat an", megkapjuk a publicisztikus kezdésnek azt a hitelét, ami magyarul hiányzik.

Természetesen következik ebből, hogy amikor a Nyugatot idegenszerűséggel vádolták, a válasz az újszerűség, a neologizmusok védelme volt. A föllelhető "neologizmusok" java része azonban nem más, mint stiláris vagy képi tükörfordítás németről magyarra, vagyis germanizmus. Fenyő Miksa azt írja például fent említett Nietzsche-tanulmányában, hogy "az ő filosofiáját életének margójára írta."¹⁹

Ebből a német forrású modorosságból helyyel-közzel divat is lett eleinte, még a biztos nyelvérzéki, de az újra, az új kifejezési módokra-lehetőségekre éhes Adyra is hatással volt.

Nyugatosság és németiség kapcsolata tehát egyénileg bensőséges. Híján van ezért olyan lángoló, lelkes, rajongó megnyilatkozásoknak, melyek a francia, angol vagy olasz tematikájú írásokban elő-előfordulnak. Ez utóbbiakban a látogató ember lélekizsgálása, az élmény boldogsága ég. Német vonatkozásban ennek helyét a teljes és természetes otthonosság foglalja el.

Sokszor és sokak esetében fizikailag is. Nemcsak Fenyő

Miksa és Hatvany Lajos, de Lukács György, Balázs Béla, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért, Bárdos Artur, Feleký Gáza, Füst Milán és mások is, akik hosszan időztek németek közt, német földön, képesek voltak erre a némettel való ^{azonosulásra} ~~identifikációra~~. Moly Tamás, aki a Jung-Üngarnnak munkatársa volt, egy modern-mesterkélt tárcanovellában számol be "az ő berlini életükről"²⁰, a kávéházi találkozókról - valószínűleg a Café des Westen-ről van szó -, ahol "az egyik darabjáról, a másik regényéről, a harmadik novelláiról, tanulmányairól mondott szerény, jól megfontolt ismertetést."²¹

/ Német írók az induló Nyugatban /

A születő nyugatosságban a német szellemi-irodalmi ügyekkel való foglalkozás tehát nem kitekintés, nem fölfedező, idegenbe vezető, barangoló út, hanem e szélesebb bensőség kitárása. Tulajdonképpen nem az általánosan értelmezett hatástörténeti kutatásokra tartozó terület. Amikor például Lukács György Novalisról s kapcsán a romantikus életfilozófiáról, Rudolf Kassnerről, Stefan Georgéről, Artur Schnitzlerről, Anzengruber-ről, Thomas Mannról; Fenyő Miksa Musil új regényéről, a "Die Verwirrungen des Zöglings Törless"-ről, Füst Milán Hofmannsthal-ról, Altenbergről ír, nyomát se látni annak, hogy nem-német kritikus szólal meg német irodalmi ügyekben.²²

De magyar irodalomról szólván kritikában, glosszában, tanulmányban gyakran van jelen német irodalmi utalás.

Fenyő Miksa "Hille Péter és Goethe között" keresi például Ady emberi sorsát; az "érdekes szomorúságokban gazdag életet" sejtve, ő Baudelaire-i, Verlaine-i, Kleist-i, Hille-i szomorúságra gondol²³ s Molnár Ferenc elbeszélései kapcsán is Goethe jut az eszébe.²⁴

Goethe a legnagyobb szellemi tekintély, se szeri, se száma idézésének, említésének. Lukács György "gyönyörű, mindent kifejező Goethe"-ről ír²⁵, Fenyő Miksa a Wilhelm Meistert "lopja el magával" a Leopoldskroni tó északi szegletébe, "kedvene rejtekhelyére".²⁶ Hatvany, aki társai közül az egyetlen szélsőségesen kótlaki /éppen szubjektivitása miatt megkapóan kótlaki/ lény, szubjektív-magát éli bele, villantja föl benne: "Ez az igazi Goethe - írja, sugallja bele a maga állapotát -, aki a málton csüngést nem dédelgeti, nem becsúzi - de kipusztítja irmagostul, mint valami dudvát."²⁷

Mellette Nietzsche szerepel mint állandóan jelenlévő tekintély. Nemesak önálló tanulmányok tárgya, hanem folytonos viszonyítási pont is, amelytől meg lehet mérni más művek és eszmék értékét, helyét. A bevezető tanulmányban már szóltunk hallatlanul nagy hatásának okairól, tanairól, melyek a magyar társadalmi körülmények folytán éppen az újrateremtés, a szellemi forradalmasulás támogatóivá váltak. Az ő Übermenschében állt az eszmei testet a századelő Magyarországon a nyugtalan, törekvő, tudásszomjú, szellemileg pártatlan ember ideája, mint egy tanulmányban írva olvasható is: a renaissance ember:

"Nietzsche szemében az embernek ez a vágyott, magasabb rendű típusa."²⁸

Ez a Nietzsche volt az induló nyugatosságban általánosan nagy hatással s nemcsak a németbeágyazottsági írókra hatott, hanem magára Adyra és Babitsra is. Babits - miközben a filológusból vezet le mind a költő mind a filozófus Nietzscht -, szintén megbecsüléssel adózik az eszméinek. Egyenesen emberi próbatételnek tartja. Intése egyszersmind finom előérzetre is vall: "Nietzscht nem ajánlanám gyenge lelkek nevelőjének, de erős keveseknek mi sem lehet edzőbb, nevelőbb, emelőbb, mint az ő hatása."²⁹

Német nyelvterületen ekkorra már megvolt a Nietzsche-ellenzék, mely látta filozófiájának egyszerűsítésekben, egyoldalú vagy részkifejtésekben rejtőzködőn fenyegető veszélyeit. Csaknem húsz évvel egy berni egyetemi tanár, "egy bizonyos dr. Ludwig Stein" "Friedrich Nietzsche's Weltanschauung und ihre Gefahren" című könyvének a megjelenése után értelmét látja a szerkesztőség, hogy egy heves hangú írásban Nietzsche védelmére keljen.³⁰ A cikkíró, Ujfalussy Ödön a nietzschei eszmék egyértelműen pozitív hatása mellett tör lándzsát: ő "az emberi emberek, a fénykeresők harci jelszava."³¹

Az induló nyugatosságban a kortárs irodalmat tekintve az osztrák a nagynémettel legalább egyenrangúnak mutatkozik; a líra terén meg is előzi emezt. Ami ellen a zöm berzenkedett, azt az egyetlen Ignótus - társadalmi körületekintéssel - teszi meg:

nem Berlinnel, hanem Béccsel meri Budapestet rokonítani.³²
A kor bécsi nagyjairól: Peter Altenberg-ről és Hofmannsthal-ról Füst Milán, Schnitzlerről, Anzengruberről Lukács György, Musilról Fenyő Miksa, Rilke-ről Kosztolányi ír nagy odaadással. Többnyire a kritikátlan hódolat hangján szólnak, elvetve mértéket és a dicséretben fölső határt.
Füst Milán így kezdi Altenberg-ről szóló írását: "Igen-igen nagy emberről szólok."³³ Hofmannsthal hibáiról pedig azért nem szólhat, mert annyira szereti, annyira magába öleli "a hofmannsthali nyelv sötét szépsége"³⁴, hogy képtelen meglátni a hibákat.

Irodalmi elemzésekben, az irodalmi rajongás tárgyait: a műveket tekintve a Nyugatban Berlin a háttérbe szorul. Az induló nyugatosságra hatni - nem mint a francia, hanem akárcsak a bécsi irodalom erejével a német s benne a berlini német irodalom távolról sem hatott igazán. Legfeljebb az irodalom-szervező szféra közeléből: a kritikus Alfred Kerr és a színhásszervező, rendező Max Reinhardt honos a Nyugat első évfolyamaiban.

Reinhardt-tal több önálló írás foglalkozik. Ő, a "mindent merő" újította fel Hofmannsthal "Der Tor und Tod"-ját³⁵, ő az, akit a "mi kitűnő barátunk"-nak nevez Ambrus Zoltán, miközben mentegeti az ellenzők és a közönség rovására. Azt a közönséget marasztalja el, amelyet Reinhardt "többször zavarba hozott" /a publikum nem vette észre például, hogy vége az előadásnak/.³⁶

Budapest és Berlin színházi izlésének a szinkronitásáról tanuskodnak ezek az írások. Mert hiába jelenik meg itt Reinhardt színházművészetéről oly sok méltatás és információ, /Budapesten a berlini premierokról egyidejűleg értesülnek/, s hiába ismerős Budapesten "az okosan, sőt, tehetségesen nervozus" Tilla Durieux,³⁷ ha Reinhardt színházának budapesti vendégszereplései rendre felemásan sikerülnek.

Ez derül ki a Nyugat írásaiból is. Feleký Géza hosszas, nyakatekert magyarázataiban, melyekkel a "berlini világhírű rendező" kísérletező kedvét emlegeti s végeredményben mentegeti; vagy a nyiltszavú, publicista őszinteségű Ignótus "bensőséges kritiká"-jában, melyben nem hallgatja el, hogy az Iven Lange Samson és Deliláját játszó Reinhardték "gyatrán és kedvetlenül, balkáni exportnak szántan" adták elő a darabot.³⁹

A kritikus Alfred Kerr, akire szintén gyakran hivatkoznak - meggyőződhattünk róla a Pan című folyóiratról szóló fejezetben -, mennyire jogtalan hivatkozási forrása a nyugatosságnak. Egyetlen oldalát látták meg; nem a belső politikai meggyőződését, hanem egy külső tartást, modort és egy Budapestről nézvést irígylésre méltón fontos közéleti szerepet, ami a nyugatosságban kritikusi és szellemi tényező-szerppé változott át. Annak látták, aminek Ignótus írta meg 1909-ben egy vita kapcsán: "Alfred Kerr, ez a fényes eszű ember...amióta ír, nem ír egyéb ellen, mint a német filisztérium ellen, a chauvinizmus és kivált a parasztság ellen."⁴⁰

Ime, a német átvétel közben almosódó lényeg, amiről Szabó Dezső ír. Ami - a német szellemi közelség és bensőségeség dacára - mégis egyértelműen Párizs és egyéb - Európa felé engedte fordulni a nyugatosságot. A fentiekből is láthatjuk, ami indító megállapításunk volt: Berlin az irodalmi élet mintáját adta Budapestnek, de igazi irodalmi hatásoknak, impulzusoknak nem volt eredő forrása. Igazából egy korábbi némettség szívódott föl a jungungarnos tudatba; olyan mélyen, amilyenre a nyugatosságon belül a franciáság vagy az angolság föl sosem szívódhatott. Balázs Béla szubjektíven, mintha a német romantika hatáserejében s nem bennük, befogadókban rejlene erre a válasz, így írt erről egy párbeszédformájú tüprengésében:

" A: Tudsz te példát rá, hogy tisztán, intellektuális úton terjedt eszmék beszivárogtak a tudat alá, az ösztönbe, a vérbe, a lélek termőföldébe?/.../ B: Tudok. A német romantika."⁴¹

Némettség és nyugatosság kapcsolata az induló szakaszban ilyen bensőséges. Mondhatni általánosan, érvényesen ott van - ahogy Balázs Béla 1908-ban megfogalmazta - beszivároghat az ösztönbe, vérbe, a lélek termőföldjébe anyanyelvi érzékenységgel a némettség. De szomorú igazság, hogy ez a nyugatosság a kor koncepciózusan progresszív német eszmeiségére - még Alfred Kerr politika-centrizmusára sem, nemhogy a szociáldemokráciára - igazából nem eszmélt rá.

Ez is oka, hogy a német kötődésű írók és irodalmárok számára is természetes szükség volt a további nyitás a távolabbi Nyugatra felé. Ezt a kor német irodalmi szelleme is sugallta nekik - gondoljunk csak a Die Neue Rundschau-ra, a Panra és legfőképpen a Das literarische Echo-ra.

Igy vált lényeges érdeklődésük alapvető szempontjaik szerint egységessé, mozgalommá a nyugatosság. A jungungarnes törzs - a német előszobán át - végeredményben ugyanoda jutott, arra ügyelt, mint a másfelől érkezők. Együtt Ignotusnak a Kelet népé-ben megszabott útján: "veszettül európaiatlan magyar"-okként és mégis "kacagtató fanatizmussal és komolysággal" élve-halva Európáért.

/ Nyugatosság és zsidóság /

Viták és vádak keresztülzúzásában éppen ezt olvasták a fejükre a konzervatív irodalemból: Az európai nyitást, nyitottságot /aminek az igénye egyébként a kor magyar igénye volt/ ők nem korszabta követelménynek tekintették, hanem a zsidóság nyughatatlan természetének, nemzetelvető, kozmopolita igényeinek a megnyilvánulását látták benne. Induló nyugatosság és németiség kapcsolatáról szólván meggyőződhattünk róla, hogy a nyugatos modorosságok és magyartalanságok forrása javarészt német eredetű s láthattuk, hogy az ujrászó támadások ellen a nyugatosok az újszerűségek, a neologizmusok melletti kardoskodással védekeztek.

Ezekben a támadásokban edződik meg az a nyelvi igényesség, amely a kétnyelvű, skizofréniával fenyegető létben a teljes nyelvmegtartásnak, a kifejezőkészség megőrzésének, az emberi teljes eszmélésnek a feltétele. Bevonják a művészi szabadság tartományába a nyelvet is. "... akadnak kritikussai - írja egyik példabeszédében Ignotus Kellerről - az irodalmi detektívek élehetetlen fajtajából, akik grammatikai hibákra vadásznak ennél az igazán tévedhetetlen nyelvgenienél." ⁴²

Minden vád oda torkollik, hogy a magyar nyugatosság Európát hangoztató uttörői "nem elég magyarok" ⁴³. Nyelvi tévedéseik, hibáik csak ürügyül szolgáltak arra, hogy - származásuk miatt - elutasíthassák őket. Horváth János volt a konzervatív táborból az egyetlen olyan bírálójuk, aki "A Nyugat magyartalanságai" című munkájában a jelenségtények igazával indokolja meg nyelvi ellenvetéseit. Ignotus az élet felől hozott érvekkel válaszol neki. A "könyvvéglegességének vesszőparipájáról lóhátról beszélő" Horváth János nyelvi bírálatával szemben "az élet hullámaiból mindennap újra alakuló művészettel" érvel, amely a nyelvnek fontos gazdagodási forrása. A nyelvi vitát tágabb sodratúvá szélesíti, a századforduló és a századelő progresszív indulatokkal teli zsidó-magyar polgárságának magyar kultúrmissziót vállaló és teljesítő hitvallása fogalmazódik meg Ignotus tanulmánya végén: "Nem vagyok benne biztos - írja - hogy az oltás, mely most a magyarság fáján végbemegy s már gyümölcseit is kezdi érlelni,

nemtelenné teszi -é e nemes fát, fajahagyottá a gyümölcseit, terméketlenné a magvait."⁴⁴

Nyelvi szempontból vizsgálva - mint tettük- nyugatosság és zsidóság kapcsolata nem jelent egyebet, mint a kétnyelvűségből-kétkultúrájúságból fakadó német és magyar nyelvű kölönhatást. Tudatilag azonban elkülönül és megjelenik a zsidó-identitás, a Nyugat lapjain is.

Foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel, mert csak így, nyugatosság és zsidóság kapcsolatának a vizsgálatával kaphatunk megközelítőleg elfogadható magyarázatot politikai pártállásuk és művészi felfogásuk ellentmondásaira. Annak a skizofrén ténynek az igazolására, hogy az asszimilálódásra sóvár - s ezért a befogadása érdekében a könnyebb ellenállás irányában elmozduló - zsidóság milyen rögeszmésen ragaszkodik és fejti ki zsidó-identitásának érveit.

"Zsidóságot sem szóban, sem írásban sohasem tagadtam le" - mondta Hatvany 1924-ben egyik nyilatkozatában. Kettős identitására vallott, amikor nem kis szenvedéllyel így folytatta: "De úgy érzem, hogy Gyulai Pál, Toldy Ferenc és Péterfi Jenő magyar hagyománya elevenebbül él bennem, mint akárhelyen, aki otthon a magyar igét hangosan hirdeti."⁴⁵

Mit jelentett neki és az induló nyugatosságon belül a zsidó-identitás? Mit jelentett magyarnak és zsidónak lenni? Ha ezzel a kíváncsisággal olvassuk végig a Nyugat zsidó-témáit

cikkeit, recenzióit, megjegyzéseit, fölfedezzük a kor zsidó-tudatának azt az elágazását, amely egyik oldalon a kapitalizmusban, a másikon a progresszióban kereste és jelölte meg a zsidóság hivatásbetöltő helyét.

1911-ben két Nyugat-cikk is foglalkozik zsidó témájú könyvvel, s bennük éppen a fenti módon válik külön a zsidóság missziótudata. Feleky László Werner Sombart "Die Juden und das Wirtschaftsleben" című könyvével kapcsolatban a zsidóságnak a kapitalizmus létrejöttében és felvirágzásában játszott szerepét emeli ki. Századvégi kirajzásuk, európai vándorlásuk és letelepedésük - írja Feleky - valójában nem okozta, hanem csak követte a gazdasági súlypont eltolódásának az irányát. Míg ellenzi az egyetemes zsidó-fogalom jogosultságát s kijelenti, hogy például a német zsidóság a német nemzethez tartozik, átveszi Sombartnak az aktuális zsidóidentitás szempontjából rendkívül fontos kijelentését, mely szerint "a zsidóság alkalmas a kapitalizmus megteremtésére."⁴⁶

A zsidóság missziójának másik feléről Szabó Dezső ír Ernst Renan: Az akropoliszi ima című könyve kapcsán. Hogy a nyugatossághoz ez a progresszióval szövetkező zsidó-tudat kétségtelenül közelebb állt, bizonyítja az a tény is, hogy Renan könyve megjelent a Nyugat-könyvtárban. Bár zsidóság és kapitalizmus az ő elméleti rendszerében sem egymással ellenkező és kibékíthetetlen fogalom s a szabadság és a kapitalizmus fogalma is összefér, Renan a zsidóság korabeli

szerepét mégis az Európa szabadelvű erőivel való összefogásban jelöli meg. Így - írja - "igen nagy mértékben fogja előmozdítani /Európa - Ó.L./ társadalmi előhaladását."

Ez: a századvégén kirajzó zsidóság Európa-tudata volt nyilvánvalóan magva a nyugatosságnak, a bezárkózás sorompóit elsőprő magyar szellemi kinyílásnak - szerencsésen találkozva egy lázadó, elkecsereedett belső igémnyel. A zsidóságnak ezt a magyar sorsba érkezését és üdvös hatását hirdeti Ady és vallja ebben a recenziójában Szabó Dezső is: "...a zsidók befogadása a magyar faj ösztönszerű kapása volt az élet, a fejlődő gazdagabb élet után."⁴⁷

Hogy a magyarországi zsidóság a renani progresszió-igénynek és jóslásnak - mind a művészetben, mind a politikában - felemásan, erélytelenül, nem mindig meggyőzően tett eleget, magyarázatát leli abban az önvallomásos ábrázolásban, amely az induló Nyugat-évfolyamok zsidó-identitást kereső soraiban olvasható. Lengyel Menyhért így írja le "az untilig ismeret zsidó író típus"-át: "...az örökös alkalmazkodásban végleg ellágyult - idegen környezetben magába süllyedő, szomorú, finom hangulatokkal átszőtt, vágyakozó, ábrándozó, keserűségét és kétségbeesését szarkasztikus viccelődés alá rejtő, magakinzó..."⁴⁸

Ignotus ennek az íróképnek a társadalmi vonatkozásaival sem marad adós: a sokféleség, ami írói szempontból talán erény és érdem, ideológiai mélység és eszmei eltökéltség dolgaiban

biztosan nem az. Ezt írja Morris Rosenfeldről: "...egy személyben zsidó, német, angol, orosz, lengyel és amerikai, proletár és bourgeois, költőember és szabólegény, európai és emigráns, nacionalista és szocialista, vallásos ember és szabadgondolkodó - és szegény, beteg és szomorú, amilyen szegény, beteg és szomorú csak zsidó ember lehet."⁴⁹

Az élet érzékeny észlelésére ebben a művészképben megvannak a feltételek, de hosszan tartó, komoly folyamatok követésére nem. A zavarossághoz Magyarországon jócskán hozzájárult, hogy nem volt erős szociáldemokrácia és munkásmozgalom; ami a németországi zsidóság renani missziójának befogadó madre lett. Így Magyarországon ennek a zsidó progressziós küldetésnek sokkalta nagyobb társadalmi feladat és tér jutott, mint Németországban. Ha valaki itt, nem újat kezdeni, hanem "bejuttatni" és "tökéletesen megfogamzani" vágyott "keleti gally"-ként, - ahogy Lengyel Menyhárt írta - az csak "a magyar törzsbe" élhette bele az "örök alkalmaskodását".⁵⁰

/Nyugatoság és progresszivitás/

Ebben a társadalmi és történelmi tényben kell keresnünk a kezdeti nyugatoság ideológiai meghasonlottságának, felemésztésének a magyarázatát. Annak, hogy a Nyugatnak kezdetben egyik rétege sem tudott tartósan és biztosan kapcsolatba, netán szövetségre lépni a sovány magyar progresszióval, akárcsak Jászival is. Sőt. A Jung-Ungarn ismertetésekor láttuk, milyen

messzire kerülhetett művészi és politikai szempont a nyugatosságon belül.

Érdekes megfigyelni, hogyan tolerálja /vagy: tolerálja-e/ a Nyugat és a háborgó "nyugatos fiúk" nevében Ignotus a Jung-Ungarnt, amely végeredményben nem volt más, mint kapitalista bérvallalkozás. Ugy kell írnia róla - Vésziéknek tett ígérete szerint - dícsérő ismertetést, hogy tudja tudja, mi a Jung-Ungarn politikai küldetése, propaganda-szerepe. Emért a keretjelölés általánosságánál marad; tartalomról, politikai irányultságról szót sem ejt a Nyugathon közölt cikkében. "Életérdekünk - mert bizony függ sorsunk a világ ítéletétől - hogy bárkinek, aki a magyar kérdést hántorgatja, ne legyen joga keveset tudni rólunk. Ha van mód arra, hogy mindent tudjon, akkor nincs joga kinyitni a száját, amíg mindent nem tud." Mindent tudni - a hivatalos magyar politika, Tisza kormánya rendelkezése, annak értelmében. Ezt nem írja meg Ignotus, noha biztosan tudta. A verbális kötéltáncban becsapja olvasóit. Elhiteti, hogy a címben ígért Jung-Ungarn valóban egy új Magyarország képét közvetíti a németajkai külvilágnak. Tudjuk, hogy Vészi és Hatvany folyóírata ezt a nyugatos reményt még az iredalom szűk területén sem váltotta be maradéktalanul. Ignotus csak egyetlen teljesített misszióját könyvelheti el - jellemző kifakadással nyugatosság és németiség kapcsolatáról: "Mert a magyarnak s a németnek műveltségi, gazdasági és politikai együvé rendelt-

sége még mindig csak valóságokban fejeződik ki, amelyeket divat észre nem venni vagy felpanaszolni." ⁵¹

Vésziék belső indoklása s a nyugatosság Jung-Ungarn miatti apológiája azonban bizonyára nemcsak a német és a magyar közti hidverés ténye volt. Rosszindulattal lehetne csak föltételeznünk, hogy a Jung-Ungarnt pusztán pénzügyi vállalkozásnak tekintették. ⁵² Vészi vállalkozásának a kettőssége, hogy az - ugyan tagadott - budapesti félhivatalosság égisze alatt szót emeljen szociáldemokrata kívánságokért s ugyanakkor éppen úgy ellássa a rendszer apológiáját, eszmei védelmét a külfölddel szemben, mint azt belföldön Herceg Ferenc, Berzeviczy Albert vagy Rész Mihály ellátta, tehát ez a kettősség abban a tényben is lelheti magyarázatát, hogy a század kezdete óta egy Habsburg: Ferenc Ferdinánd volt "a magyarországi demokratikus mozgalom tulajdonképpeni és legfőbb ösztönzője." ⁵³ Kitűnő politikatörténeti tanulmányában ennek lehetséges voltát Litván György kétfelől közelítve indokolja meg. Egyrészt azzal, hogy egyértelmű programmal rendelkező, karakteres magyar baloldal nem létezett. Az SZDP "olyan tömegszervezetek - írja - mint a szabadközművesség vagy a szabadgondolkodók, rendkívül vegyes összetételűek voltak nemcsak társadalmi, hanem ideológiai szempontból is, és voltaképpen kérdéses, jogos -e ezeket egészükben a progresszióhoz számítani, s nem inkább a burzsoázia - vagy éppen az emancipálódó zsidó polgárság - hatalmi vagy pressziós csoportosulásainak tekintendők -e." ⁵⁴

A másik oldalról érkező, monarchikus érvet a "Ferenc Ferdinánd pénzéből" 1910-ben indított irodalmi és polgári darabont elemeket tömörítő és erősítő Renaissance című folyóirat szerkesztője, Zsigány György fogalmazta meg éppen a Jung-Ungarn első számának megjelenésekor: "...a demokratikus program kitűnően összevág a dinasztia iránt való hűséggel s a monarchia egységének eszméjével."⁵⁵

Ez a program volt Vészi Jung-Ungarn-os vállalkozásának az alapja. Ehhez a politikai Új Magyarország programhoz igyekezett társítani - Hatvany segédletével - az irodalmi új-Magyarországot. Vészi nemcsak 1905-ben, hanem 1910 után is vállalta a darabontságot: vállalta egy demokratikus program Monarchián belüli megvalósításának a kísérletét. Így érvényesülhettek a Tisza köré tömörült liberális konzervatizmus törekvései is a Jung-Ungarnban. Elsőként az az igyekezet, hogy egyfelől nemzetinek, másfelől haladónak lássék. Vésziről, Vésziékről is írta Jászi a Jung-Ungarnban is publikáló Diner-Dénessel folyta tott baloldali belső vitájában: ezek "az izgága, stréber, rossz értelemben vett darabont elemek",⁵⁶ akik - a Pressbüro - ellen, mint láttuk, Jászi külföldön többször is sorompóba állt.

Tulajdonképpen bocsánatos eltévelyedés ez. Hiszen a sokszorosan bonyolult, áttételes magyarországi körülmények között nyugatosság és progresszivitás igazán csak egyetlen nyugatos művész pályáján került korrelatív viszonyba.

Amikor a Berlinben élő Hatvany képtelen áttelepíteni Magyarországra az újjászerveződött Pan politikai programját, Ady már évek óta magában hordossa a program igényét: a korigényt. Ady szinkronban van a korral. Amikor Alfred Kerr meghirdeti a politikával életizesített irodalom programját, amikor Georg Heym "der Mann der Dinge" akar lenni, Ady már öt évvel előbb leírta volt: "A mi íróművészeinknek kínai nyelven van írva az élet... Okvetlenül kezdjük már sokan szomjuhozni az igazi Életet..."⁵⁷

A tizes évektől az ő szellemi vonzásában kezd haladni, fejlődni, változni a nyugatosság. A háborútól való irtózat csoportteremtő kohéziójában - a forradalmakig.

Az értekezésben tárgyalt időszak a nyugatosság fogalmi születésének az ideje. Ekkor telik meg tartalommal a folyóiratnévből kialakult csoportjelölő szó. Ekkor lesz - elrugaszkodási kísérletek, vészes viták, ideiglenes elpártolások és visszatérések után az ifju-magyar szervező és szerkesztő, folyóiratalapító és menedzselő literátorok körül kialakult írói csoport alkotói közösséggé, és a publikációs alkalom - műhelyé.

Ebben Ady Endre jelenléte és szellemisége meghatározó. A Nyugat ellen Nyugatot hozni - feladatmegjelölés a "kései keletiség"⁵⁸ felébredése benne. Nem elhárítása az európaiságnak, hanem egy sajátos hely- és öntudattal való ötvözkését jelenti. Ez a program, ez a művészi és emberi tartás tápja lett a háboru után a Kárpát-medencében széttagolt - magyar és nem-magyar - progressziónak. Újabb világégés előtt, az elsőt megelőző szituációban, 1938-ban

így parafrázálta az Ady-verssort az erdélyi Balogh Edgár:
"Kelet felé fordulni, s Nyugatot hozni Nyugat ellen, szomszéd
kis nemzetekkel találkozni dunai néptörténelemben." Még a
németes "vonatkozást" is aktualizálja, szembeállítva a "német
sebet", a "fehérséget" adysan, józsefattilásan - Európával.⁵⁹

"Ady és a Naumann-terv" című tanulmányában Király István
megállapítja, hogy irodalomtörténetírásunkban mélyen beidegso-
dott az a nézet, mely szerint a nyugati kulturális-emberi
orientációban nyilvánul meg az Ady-életmű egyik fő vonása.
"Nem vette számba ez a szemlélet, hogy fejlődő világkép,
fejlődő költészet volt végig az Adyé. Változásaiban, történeti-
leg lehet csak megítélni egyes részleteit." S hozzáteszi
azt, ami ennek a dolgozatnak a bizonyítandó tétele volt.
Azt, hogy "így van ez a nyugatosság kérdésében is".⁶⁰

Az értekezés szerzője ennek értelmében igyekezett
bázipnyítani, hogy szemléletű változás, a nyugatosság igazi
alapvetése történt a tízes évek elején. Ekkor történt meg
igazán, Ady versbe foglalt kívánsága, célmegjelölése szerint,
az európaiság gyökérfogása, kelet /kelet-európaiság/ és
igazi nyugatiság harmoniájában:

"Most pedig jöjj jó magyarság,
Nomádságnak szabad élte,
Nyugat ellen Nyugatot hozz
S osörtesz új erőt a vérbe:
Sokáig nem tarthat ez a zavar."

J e g y z e t e k

Szakirodalmi szemle - nyitott kérdések

1. L. Király István újabb kutatásai, Ady-monográfiája.
2. Pomogáts Béla: Örökségünk: a Nyugat. Élet és irodalom. 78.40.
3. Diószegi András: A Nyugat utókora. in: Megmaradt világban. Szépirodalmi 1967. 252 - 267. l.
4. Komlós Aladár: Problémák a Nyugat körül. Magvető 1978.
5. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth 1977.
6. Czine Mihály: Móricz Zsigmond vája a forradalmakig. Magvető 1960. 289.l.
7. Berend T. Iván: A művészet forradalma - a forradalom művészete az 1910-es évek Közép- és Kelet-Európájában. Valóság 1980. 11. 1-20.l.
8. A Magyar Irodalom Története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Akadémiai 1965. 36.l.
9. Bölöni György: A Nyugat és a forradalom. - in: Nemzedékről nemzedékre. Szépirodalmi 1966. 363.l.
10. Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Grill kiadása 1937. 139.l.
11. Király István: A konzervativizmus harca a haladó irodalom ellen 1908-1912 között. Itk 1968. I. 25-47.l.
12. Király István: Ady és Babits. Eltérő törekvések a századelő haladó irodalmán belül. - in: Irodalom és társadalom. Szépirodalmi 1976. 95-112.l.
13. Sőtér István: A Nyugat korszakai. Literatura 1978. 3-4.3.l.
14. Király István: Ady és a Naumann-terv. Kritika 1979.11. 8.l.
15. Schöpflin Aladár: i.m. 137.l.
16. C.F. Cushing: A Nyugat angol szemmel nézve. Literatura 1978. 3-4. 98.l.
17. Omega: Nyugatiaskodás a magyar irodalomban. Protestáns Szemle 1910. 683.l.
18. Pók Lajos: A Nyugat előzményei. Irodalomtört. 57.3. 285.l.
19. Szabolcsi Miklós: A Nyugat és a világirodalom. Literatura 1978. 3-4. 85-88.l.

20. Hermann István: A XX. század elejének magyar filozófiájáról. - in: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth 1977. 13-14.1.
21. Hankiss János: Európa és a magyar irodalom. Singer és Wolfner Irod. Int. Bp. 1942. 548.1.
22. Mádl Antal: Az osztrák századforduló. - in: Írók történelmi sorsfordulókon. Akadémiai 1979. 106.1.
23. Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom. Helikon Világirodalmi Figyelő. 1970. 2-3. 255.1.
24. Dobossy László: A költészet megújulása. - in: A közép-európai ember. Magvető 1973. 153 - 172.1.
Győző Fehérvári: Kultainen silta. Esitelmia Suamen kirjallisuuden suhteista. Yleisradion julkaisusarja 64. 2/1979.
25. Sziklay László: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről. - Világirodalmi Figyelő 1962. 4. 573 - 512. 1d. 485.1.
26. Fenyő Miksa: Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. Akadémiai 1975. 56.1.
27. Kunos Aladár: Osvát Ernő műve. - in: Tanulmányok, kritikák. Kriterion Bukarest 1973. 141-151.1.
28. Németh G. Béla: Egy gondolkodás arcképének változásai. /Friedrich Nietzsche válogatott művei/. - in: Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Magvető 1976. 207.1.
29. Heinrich Mann éppen a "szociális mozzanat"-ot méltányolta Nietzschében. L. H. Mann: Zum Verständnisse Nietzsches. L. Nietzsche und die deutsche Literatur. I. Texte zur Nietzsche-Rezeption 1873 - 1963. Herausgeber Bruno Hillebrand. Max Niemeyer Verlag Tübingen. 245.1.
30. Gottfried Benn: Nietzsche - nach fünfzig Jahren. L. Nietzsche und die deutsche Literatur. 2.1.
31. Helmut Kreuser: Die Boheme. Beiträge zu ihrer Beschreibung J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart 1968. 326.1
32. Wilhelm Weigand: Welt und Weg. Aus meinem Leben. Bonn. 1940. 244.1.
33. Babits Mihály: Az európai irodalom története. - Európa, Szépirodalmi 1957. 464.1.
34. Németh G. Béla szavai. i.m. 215.1.
35. L. Bruno Hillebrand: i.m. bevezető tanulmánya.
36. Lukács György: Nietzsche és a fasizmus. Budapest 1949.

37. Jost Hermand: Meister Fidus. - in: Der Schein des schönen Lebens. Studien zur Jahrhundertwende. Athenäum-Verlag, 1972. 55-127.1.
38. Helmut Kreuzer: i.m.
39. Franz Jung: Der Weg nach unten. Aufzeichnungen aus einer grossen Zeit. Neuwied am Rhein. Berlin-Spandau 1961.83.1.
40. Helmut Kreuzer: i.m. 213.1.
41. Helmut Kreuzer: i.m. 171-2.1.
42. Lisa Matthias: Ich war Tucholskys Lottchen. Hamburg 1962. 196.1. L. Kreuzer: i.m. 174-5.1.
43. Stefan Zweig: A tegnap világa. Európa. 1981. 17.1.
44. Stefan Zweig: i.m. 29.1.
45. Stefan Zweig: i.m. 31.1.
46. Jost Hermand: Germania Germanicissima. Zum prefaschistischen Arienkult um 1900. - in: J. Hermand i.m. 45.1.
47. Jost Hermand: i.m. 39 - 54.1.
48. Tokody Gyula: Magyarország és a Pángermán Szövetség világhuralmi terveiben. Budapest 1963. 164.1.
L. Király István: Intés az őrsőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914-18. I. Szépirodalmi 82. 264.1.
49. Ady Endre összes prózai művei. III.8.
L. Király i.m. 266.1.
50. Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat, Budapest 1983. 252.1.
51. Jászi Oszkár: i.m. 253.1.
52. Jászi Oszkár: i.m. 419.1.
53. Jászi Oszkár: i.m. 420.1.
54. J.G. Robertson - Edna Purdie: Geschichte der deutschen Literatur. Mit einem Beitrag von Claude David: Die zeitgenössische Literatur 1890-1942. Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen, 548.1.
55. Király István: i.m. I. 253.1.
56. Ifj. Leopold Lajos előadásában hangzott el. Id. Schlett István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig. Gondolat 1982. 238.1.
57. Schlett István: uo.

58. Németh G. Béla: i.m. 212.1.
59. Schöpflin Aladár: i.m. 99.1.
60. Komlós Aladár: Haladó hagyomány-e a Nyugat?
in: Kritikus számadás. Szépirodalmi 1977. 521.1.
61. Komlós Aladár: i.m. 520.1.
62. Lukács György levelezése /1902 - 1917/ Magvető 1981. 74.1
63. Lukács György: i.m. 134.1.
64. Lukács György: i.m. 20.1.
65. Lukács György: i.m. 215.1.
66. Lukács írta visszaemlékezéseiben: "Ignotus nélkül nem hiszem, hogy a Nyugatban megjelentem volna."
Lukács György: i.m. 18.1.
67. Lukács György: i.m. Babits Mihály levele Lukács György-
höz, 1910. november 28-án. 281.1.
68. Ady Endre Összes prózai művei. X. 153.
L. Király István: i.m. I. 260.1.
69. Jászi Oszkár: i.m. 254.1.
70. Halász Előd: A német irodalom története I - II.
Gondolat 1971. II. 284.1.
71. Mádl Antal: i.m. 104.1.
72. Stefan Zweig: i.m. 98.1. - Bahr Moderne Rundschau-ját
és Klaus Die Fackel-jét azért még bátran ide sorolhatjuk.
73. Stefan Zweig: i.m. 108.1.
74. Neues Handbuch der Literaturwissenschaft von Helmut
Kreuzer. Akademische Verlagsgesellschaft.
Athenaion, Wiesbaden. 1976.
75. Neues Handbuch... i.m. 160.1.
76. Stefan Zweig: i.m. 109.1.
77. Annamarie Lange: Das wilhelminische Berlin.
Dietz Verlag 1976. 494.1.
78. Annamarie Lange: i.m. 498-9.1.
79. Lasker-Schülert idézi Kreuzer: i.m. 219.1.
80. Robertson - Purdie: i.m. 514.1.

81. Lukács György: Után Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok. Magvető 1971. I. 9.1.
82. Király István: i.m. 264.1.
83. Utal rá Király István i.m. 272.1.
84. Neményi, Ambros /Hrsg./ Das moderne Ungarn. Essays und Skizzen. Berlin 1883.
85. Adolf Kohut: Aus dem Reich der Karpathen. Stuttgart. G.J. Göschen-scher Verlagsbuchhandlung.
86. Jekelfalussy, Joseph /Hrsg/ Der tausendjährige ungarische Staat und sein Volk. Budapest Kosmos 1896.
87. Ignotus: Középeurópa. Huszadik Század. 1916. I. 477.
88. Király István i.m. I. 293.1. ill. 283.1.
89. id. Király István: i.m. I. 283.1.

Jung-Ungarn

1. Az, hogy e kettősséggel az irodalomtörténet és a történet-tudomány egyesített erővel mindezekig nem nézett szembe, tág teret nyitott tényeket figyelmen kívül hagyó általánosításoknak. Ilyen felfogást képvisel például az Élet és Irodalom egyik publicisztikai cikke:
"Ady mellé állni...mindenképpen a haladás melletti szoros elkötelezettséget jelentett. Szembeállni az úri Magyarországgal, a feudális állapotokkal, a monarchia korhadt rendjével, a szerveződő fasizmussal." /E. Fehér Pál:
Ignotus Pál halálakor. Élet és Irodalom.1978.április 8. 7.1./
2. Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok.
Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. I-II. id. II. 275. 1.
3. Király István: Ady Endre I. 559.1. Magvető, 1970
4. Például: Levelek Hatvany Lajoshoz. Szépirodalmi Könyvkiadó 1967. Hatvany Lajos kommentárjait kiegészítő jegyzetekkel Belia György látta el. Ez áll itt a Jung-Ungarn-ról: "Vészi József alapította 1906-ban: a Berlinben megjelenő német nyelvű lap /Jung-Ungarn/ a magyar irodalmat és művészetet népszerűsítette és 1911-ben szűnt meg..." 629. 1.
5. Szerkesztette Ujvári Péter. Budapest, 1929. 948.1.
6. Már 1901-ben, harminc évesen alapított Bruno nevű bátyjával egy kiadó és képkereskedő vállalatot, s amikor később különváltak, Bruno vitte tovább a kiadót és Paul a műke-

reskedést, melyben s mely révén számos művészeti leg forradalmi kiállítást rendezett. Cézanne-nal, Van Gogh-gal és másokkal ő ismertette meg Németországot. L.Tilla Durieux: Eine Tür steht offen.Erinnerungen.Henschelverlag Berlin 1966. - T.D. emlékezete szerint II.Vilmos egy beszédében meg is említette, ilyenformán: "Paul Cassirer, aki Párizsból a szennyművészetet hozzánk szeretné hozni.." /"der die Dreckkunst aus Paris zu uns bringen möchte..." /1. 53. 1./

7. Tilla Durieux: i.m.

8. 1911.március 24-én, Münchenben kelt levél: "Hogy tetszett neked a Pan-Jagow féle affér? Nekem nem különösebben: mert úgy vélem, hogy a Cassirer-házaspár nem játszik benne valami szerencsés szerepet. Ismerőseim megfigyelték, hogyan csavarta Durieux a színházban Jagow-t az ujja köré. Berlinben inkább Jagow oldalán van a rokonszenv..."

Thomas Mann - Heinrich Mann: Briefwechsel. 1900-1949.

Aufbau Verlag Berlin-Weimar. 1969. 445. 1.

9. Geschichte der deutschen Literatur /Vom Anfang des 19. Jhs. bis. 1917/ Volk und Wissen Berlin 1974.

10. Thomas Mann - Heinrich Mann: Briefwechsel 1900-1949.

Aufbau Verlag Berlin und Weimar. 1969. 445. 1.

11. Például: Tilla Durieux könyvének egyik képén kerti asztalnál vidám társaság üldögél, iszogat. A kép aláírása:

"...ganz links der Hofrat Hodlicka /.../ Die Trinkenden

sind ungarische Verwandte." /...baloldalt Hodlicka udvari tanácsos /.../ Társaságában magyar rokonok./

12. Levelek Hatvany Lajoshoz: i.m. 65.sz.levél. 69.1.

"Was mir geschuldet wird, zahlt jetzt niemand /.../ beinahe zerüttet ist."

13. Thomas Mann - Heinrich Mann: i.m. 109.1.

14. Levelek Hatvany Lajoshoz. i.m. 116.1.

15. Vezér Erzsébet: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975. 20. 1.

16. Annamarie Lange: Das Wilhelminische Berlin. Dietz Verlag Berlin, 1976. 12. 1. Itt írja: "A berlini nagyburzsoázia ugyan nem ült a kormányrúdnál", mégis nagy hatása volt: "II.Vilmosban érdekeinek buzgó támogatójára talált. A kullisszák mögött és a propagandistái révén /ekik elsősorban az összenémetek közül kerültek ki/ vadul hajszolta előre a német politikát céljai felé."
/...peitschte sie die deutsche Politik vorwärts für ihre Ziele/

17. Tudnunk kell ehhez, hogy míg ekkortájt Magyarországon kivételes toleranciának számít, ha szociáldemokrata vezetőkkel a kormány leül tárgyalni s a munkások választójoga egyáltalában szóba kerül, addig az 1890-es Sozialistengesetz óta erősödő, a négymilliószáz taglétszám felé tartó, Marxra és Engelsre /már nem Lassalle-ra/ építő Sozialdemokratische Partei Deutschlands a II. Internacionálénak legnagyobb és

legjobban szervezett munkáspártja, s éppen itt, a fővárosban az összes szavazatoknak a felét elnyeri.

18. Hatvany Lajos pályája valóban emberi és művészi tragikumokkal teli: folytonos, fájdó vajdádás nemcsak az íróságért, a céhbeli elismerésért, hanem kegyetlen belső küzdelem a valódi és a lelki hasáért. Ő, aki a duk-duk-affér után olyan daccal vágta oda Adynak, hogy német író lesz, a fennmaradt levelek és emlékezések tanúsága szerint a németek szemében mindig is "Baron Lasy Hatvany" magyar író maradt. Cikkeivel és munkáival lényegesen kisebb szerepet játszott a német szellemi életben, mint ahogy Magyarországon hitetni szerettte volna.
19. Ady Endre Hatvany Lajos unszólása ellenére sem hajlandó Berlinbe utasni. Ha teheti, idejét Párizsban vagy olasz földön tölti. A szerkesztő Osvát Ernő is frankomán. Dél-előttönként a New York kávéház emeletén a kor nagy francia folyóiratait olvassa: a Revue des Deux Mondes-t, a Mercure de France-t, a Revue Bleue-t. Babits Mihály képviseli az angolszász orientációt.
20. Omega aláírással: Nyugatiaskodás a magyar irodalomban. Protestáns Szemle, 1910. 683.1.
21. Fenyő Miksa: Feljegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről.
/kiad. Veszér Erzsébet/ Akadémiai Kiadó 1975. 96.1.

22. Fenyő Miksa: uo.

23. "A tehetséges és tehetségtelen bohémok találkozóhelye."

írja Tilla Durieux: i.m. 107-108. l. ; "A Café des Westenben a legkülönbébb figurákat lehetett látni. Hosszúhajú férfiak és szokatlan ruhákban lévő lányok ültek itt órák hosszat egy csésze feketekávé mellett." A charlottenburgi nyárspolgárok "Café Grössenwahn"-nak, hóbortos kávéháznak csúfolták. L. Annemarie Lange: i.m. 472./.

Később a háború fojtásában radikális központ lett, ahol "a Berlinbe érkező dezertőröket továbbirányították vagy hamis papirokkal berlini üzemekben helyezték el őket".

L. Annemarie Lange: i.m. 733.1.

24. Új idők. 1908. november 15. 443-444. l.

25. Fenyő Miksa idézi egy Gogáról írott cikkéből. i.m. 140.1.

26. Az öreg Hatvány Sándor, "aki nekem a GyOSZ-nál mindenható főnököm volt," fia dolgában magához hívatta Fenyőt: "Also, wie war das, Fenyő?" - kezdte a beszélgetést.

Fenyő Miksa: i.m. 116.1.

27. Levelek Hatvány Lajoshoz. i.m.; Meller Simon levele, 1910. január 10. 32.sz. levél. 89.1.

28. "...nur solche Wagen laufen, die mit dem jüdischen Firmenschild versehen sind."

Julius von Farkas: Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes. Ein Kapitel aus der Geschichte der neueren ungarischen Literatur. Berlin, 1940. 203.1. Farkas Gyula ekkor már fasiszta beállítottságú volt.

29. Berlin és Budapest között rendkívül szoros volt a személyi kapcsolat. Farkas Gyula közlése szerint többek között Max Reinhardt, "a mindenható színházigazgató" és Samuel Fischer, a kiadói szakember is Magyarországról származott el Berlinbe. De egy egész szellemi csapat ingázott Berlin és Budapest között s ragadt meg végül Berlinben. Sikerük odakint sokszor nagyobb, hangosabb volt, mint idehaza. Sokuk útja a fasiszálódó Németországból Amerikába vezetett. /Lengyel Menyhérté például/
30. Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Ötödik kiadás. Budapest, 1938. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
31. "Das Bestreben Jung-Ungarns: die geistigen Bande zwischen deutscher Kultur und ungarischem Geiste so innig wie möglich zu knüpfen."
Jung-Ungarn. 1911. 429.l.
32. /"...die Wahrheit über Ungarn zu verbreiten, Die ganze Wahrheit/.../ Auch wenn sie gegen Ungarn zeugen sollte. Denn nur so durfte ich erhoffen, denjenigen Wahrheiten, die für Ungarn zeugen, beim deutschen Volk Gehör zu verschaffen."/ JU. - 427.l.
33. "Man unterlässt, wenn man meinen Namen nennt, niemals die parenthetische Ergänzung: Vészai /Weiss/. Die Herrschaften verstossen Heine, mich aber reklamieren sie kraft meines Namens für das Deutschtum."

Vészi József: Streifzüge. In eigener Sache; Alldeutsche Blätter. JU. 428-9. 1.

34. "...vor jedem Sold schützender, der ungarischen Regierung nicht im entferntesten bekannter Weltbürger" - JU.1204. 1.
35. JU. 427.1.
36. "Eigentlich ist der Magyare deutsches Brot, da wir das Land erobert und kultiviert haben, da wir Deutsche in Ungarn viel mehr Getreide bauen als wir verzehren, und wenn es nach dem Rechte der Eroberung ginge, gehörte das Land uns." - JU. 141.1.
37. "Ich erwiderte, ob man denn meine, dass im zwanzigsten Jahrhundert eine Volksvertretung in Europa ihren Beruf erfüllen könne, wenn das zahlreichste und für das Kulturleben wichtige Element, die Millionenschar der Arbeiter, daraus ausgesperrt sei..."
Vészi József: Obstruktion und Wahlrecht. JU. 1093-9. 1.
38. "Kein geordnetes Staatswesen, das nicht der Anarchie verfallen will /.../ kann es dulden, dass rechtskräftig gewordene Urteile seiner gesetzlichen Behörden unvollstreckt bleiben."
Vészi József: Magyarische Kultur. JU. 139. 1.
39. JU. 1000.1.
40. Die südslawische Gefahr. JU. 293. 1.

41. /...ein starkes Ungarn in der konsolidierten Donau-Monarchie ein Bollwerk /.../ auch der Weltmachtstellung des deutschen Reiches bildet./ "Maulwürfe, die diesen Schutzdeich unterwühlen, fördern keineswegs das deutsche Interesse - auch wenn es deutsche, ja auch wenn all-deutsche Maulwürfe wären." U.o.
42. Zweierlei Mass. JU. 999-1000 1.
Vészi az egyik glosszához közli egy M.Ber. /nyilvánvalóan "humanista" szójáték és saját írása / aláírású, "Magyarországon élő Reichdeutscher" levelét, aki mil-leneumi hangulatban dicsőíti a magyarságot s egyszer-smind germán öntudattal kíván erős Magyarországot, mely a "hivatalos Ausztria szlávositó hatásának" /" dem sla-wisierenden Einfluss des offiziellen Österreich " /ellen tud állni.
43. "als ob sie Ministrantenknaben in der Wiener Stephans- kirche wären." /mintha a bécsi Stephansdom ministráns-fiúi volnának/. JU. 557.1.
44. "blinde Masslosigkeit des Magyarenhasses". JU. 557.1.
45. JU. 554. 1.
46. " dieser klarschaunde Realpolitiker" JU. 768.1.
47. /"...die ungarische Nation solle doch endlich mit der Politik des Auf-die-Hühneraugentretens brechen".
JU. 295.1. /1911.februárjában, még Tisza miniszter-elnökké választása előtt!/

48. "Wenn jede Völkerschaft in Ungarn in die Lage kommt, ihre ethnographische Individualität frei auszuleben, ihre kulturelle Eigenart unbehindert zu entfalten, wird die Reibungsfläche zwischen der ungarischen Staatsidee und den anderssprachigen Elementen der politisch einheitlichen Nation allmählich schwinden..." JU. 769. 1.
49. A hazugság /Lüge/ Vészi kedves veszekedős szava. "Die Lüge hat kurze Beine" írja egyik cáfolatában /JU. 555.1./ vagy még általánosabb éllel: " A német sajtóéletben vannak bizonyos lapok,.... amelyek Magyarországot érintő kérdésekben nem hagyják magukat meghazudtolni, hanem maguk hazudoznak." /"...die sich nicht anlügen lassen in Dingen, die Ungarn betreffen, sondern aus freien Stücken lügen." / JU. 658. 1./
50. /"...der ihm dienen will, /.../ manchmal sogar die Zügel der Regierung."/ JU. 886-8. 1.
51. " ...dass man sich im Reiche aufhöre, sich von dieser Bande gängeln zu lassen." JU. 890. 1.
52. JU. 137.1.
53. "...das Deutsche Reich... hat seine Polen im Osten, seine Dänen in der Nordmark, seine Franzosen im Elsass."
"England hat sein irländisches Problem, Russland hat seinen Polen, sein Finnland und die von aussen her schier unkontrollierbare Menge seiner anderen Nationalitäten..."
JU. uo.

54. "...der magyarische Terror unterdrückt mit brutalster Grausamkeit die nicht magyarischen Völkerschaften."
JU. 557.1.
55. "Die Unterrichtssprache in den konfessionellen und kommunalen Volksschulen Ungarns - diese bilden 90 % aller Volksbildungsanstalten ist denn auch nicht grundsätzlich die ungarische sondern die Muttersprache der Zöglinge: also deutsch, rumänisch, serbisch, slowakisch, ruthenisch." JU. 769.1.
56. "Es ist ein Ding der Unmöglichkeit, ein Amtspersonal zusammenzubringen, um den mündlichen Parteiverkehr in diesen mannigfaltigen Sprachen zu unterhalten."
"Schlüge man diesem Herrn Korodi vor, dass im Deutschen Reiche die Gerichtstellen Eingaben in polnischer, dänischer und französischer Sprache anzunehmen haben, /.../ er würde in masslosem Zorn auffahren..." JU. 295.1.
57. Olykor kimondottan szociáldemokrata izü, sőt vallottan szocialista eszmeiségű cikket is közölt a JU. Ebben nyilvánvalóan nem kis szerepet játszott, hogy a JU. a nemzeti kérdést illetően a német jobboldallal eleve konfrontált. Földes Bélának az Akadémia Kiadónál megjelent, szocializmust ismertető könyvéről lelkes, pártos bírálat jelent meg Dr. Richard Leszner tollából /Dr. R. L.: Ein Buch über den Sozialismus. JU. 262-7.1./

Ugy beszél a szocializmusról, mint "az emberi gondolkodás egyik legfényesebb fejezetéről", /"eines der glanzvollsten Kapitel des menschlichen Denkens"/ melynek alapja annak a felismerése, hogy "a jogi egyenlőség mind csak fikció, mert minden jogi egyenlőség reális alapja éppen a földi javak tekintetében is megmutatkozó egyenlőség." /"...die Gleichheit auch auf dem Gebiet der irdischen Güter"/. /JU. 265.1./

A szocializmus genezisének taglalásakor a recenziens Marx jelentőségét különösen kiemeli /"új társadalmi osztály és ezzel az egész társadalomnak új szervezete jött létre."/

Az eszmeileg-ideológiailag néha zavarba ejtően eklektikus Vészi is kacérkodik a szocializmus ideájával. A dualista elkötelezettségét irritáló nacionalizmust támadva megjegyzi, hogy amúgy sem nemzeti ellentétek okozták Nagy-Ausztria bukását, hanem az, hogy a társadalmi haladásnak /még az agrár-reformnak is/ ellensége volt a Habsburgok állama. Az újfajta elmélethez és szóhasználatához sanobisztikus szeszéllyel felületesen folyamodó újságíróként /nem elvből/ olykor a marxizmusból is merít. Egyhelyütt a történelmi folyamat és az egyéni akarat összefüggéseit tárgyalva - mechanikusan - a történelmi materializmus "azon tételére" hivatkozik, "mely szerint a társadalmi szerkezetben meglévő dinamikus erőkkel szemben minden egyéni akarat tehetetlen."

Egy, Az állami munkáslakások építésének a tervéről szóló tanulmány /Siegmond von Várady: Staatliche Arbeiterhäuser; JU. 349-357.1./ Magyarország és Budapest rohamos fejlődésének árnyoldaláról, valós háttéréről, "a munkásosztály rendkívüli lakásnyomorá"-ról ír. Az 1908-as XXIX.sz.törvényt óriási vívmányként üdvözli. Panaszolja, hogy az évi tízezer 1-2-3 szobás-konyhás-kamrás lakás kevés, mert az évi növekedés üteme nagyobb. Támadja a magas lakbéreket is: míg egy 2 szobás lakás bére Lipcsében 344, Münchenben 379, Drezdában 482, addig Budapesten 579 korona. S ráadásul már az első szociális intézkedés után "ismét veszély fenyegeti a magyar kultúrát, mégpedig a militarizmus." / JU. 356.1./ Az a lap hívja fel a militarizmus veszélyére a figyelmet, amely a német-magyar militarizmus egyik propagatív előkészítője! A "Königlicher ungarischer Ministerialrat Zoltán Bosnyák" /Staatlicher Kinderschutz in Ungarn; JU.238-47.1/ kemény szavakkal illeti azt a társadalmat, amely "felvásárolja a proletárányák tejét: az erre a társadalomra épített gyermekvédelem híján van a szükséges erkölcsi alapnak." Alfred Wallace-t idézi, mondván, hogy a műszaki fejlettséghez képest "a kormányrendszerünk, az adminisztratív jogorvoslatunk, a nemzeti nevelés és az egész társadalomerkölcsi szervezetünk" "barbár állapotban" van. A diagnózison is túlmegy, az orvoslás javallott módja

forradalmi-szocialista: "A gazdasági termelési mód, a jogi élet és az emberi nevelés megérett egy nagy forradalomra..." / "...bedürfen einer grossen Revolution" /
/JU. 244.1./

Josef Diner-Dénes "Die Renaissance und Lionardo da Vinci" című cikkében, kor és alkotó személyiség viszonyát kifejezetten marxista módon akarja vizsgálni. Az alcimbe ezt írja: "Adalékok a művészettörténet materialista fölfogásához."

Nem árul zsákba-nacskát, Marx idézetet érdemesít mottónak: "Es ist nicht das Bewusstsein der Menschen, das ihr Bewusstsein bestimmt. /Nem az emberek tudata az, ami meghatározza a tudatukat./ /JU. 912.1./

A JU. progresszív vonalához tartozik Molnár Antal művészetpolitikai szempontból történelmi fontosságú cikke az új magyar zenéről. /Anton Molnár: Neu-ungarische Musik. JU. 1416-18.1./ Aligha köztudott, hogy ez az első német nyelven megjelent komolyabb elemzés Bartók és Kodály népi forrásból merítő zenéjéről: 1911-ben. "Szokatlanul nagy öröm lesz urrá rajtunk, amidőn leírjuk az első német sorokat az új-magyar zenéről." /"...über neu-ungarische Musik"/ Ebben a zenében Molnár Antal a politikai megkésetttség idején vigaszos jelt, a "a parasztságban vegetáló nemzet lappangó óriáserejének" a megnyilatkozását látja.

/"...die latente Riesenkraft der im Bauernstand vegetierenden Nation"/

58. Vészi József: Gespräch mit einem Toten. JU. 1-11.1.

59. Tisza István: Ein österreichisches Werk über den 67-er Ausgleich. JU. 771-797.1.

60. Vészi József: Die alte Sturmglocke. JU. 563-8.1.

61. /"...der ci davant Siebenundsechziger, fühlt das Bedürfnis seinen alten politischen Glauben als Ketzerlehre abzuschwören..."/

Vészi József: Wenn die Toten erwachen. JU. 891-7.1.

Idézet: 894.1.

62. Szekfü Gyula: i.m. 290.1.

63. "Die europäische Notwendigkeit, zwischen Nord- und Südslawentum einerseits und Germanentum andererseits eine neutrale Grossmacht zu schaffen und zu erhalten, die einerseits den slawischen Drang nach dem Westen aufhalten und andererseits die geistige und wirtschaftliche Kultur des Abendlandes zum Slawentum hin vermitteln soll..."

Vészi József: Das verdamnte Staatsrecht. JU. 1095-1104.1.

64. Halásznak a Bismark és Andrássy kori német-magyar kapcsolatokat hosszan taglaló tanulmányán kívül számos német vagy közös /magyar/ tematikájú közlemény is szerepel a JU-ban, Pl.: Otto Alscher: Lenau und die ungarische Landschaft /JU/2. 199-212.1./ ; Max Ruttkay-Rothausen:

Bánk bán in der deutschen Dichtkunst /JU/4. 450-465.1./;
Emil Neugeboren: Adam Müller-Gutenbrunn /JU/4. 494-500.1./;
Arthur Singer: Bismarck und die ungarischen Emigranten
/JU/4. 542-548.1./; Dr. Julius Kepes: Erinnerungen an
Bismarck /JU/6. 673-685.1./; M. Ruttkay-Rothauser: Ein
ungarisches Reinhardt-Buch /JU/5. 737-40.1./; Prof.
Joseph Bayer: Schillers Dramen auf der alten ungarischen
Bühne /JU/7. 789-803.1./; J. Preisner: Ungarn betreffende
deutsche Volkslieder /JU/10. 1125-32.1./; Dr. Elemér Ku-
tasi: Das Goethe-Museum in Budapest /JU/11. 1216-28.1./;
Dr. Ferenczi: Deutsch-ungarische Handelsbeziehungen
/JU/11. 1258-66.1./

Vészi a magyarországi németiségről szóló írásoknak is
nagy teret szentel. Pl.: Emil Neugeboren: Die Politik
der Siebenbürger Sachsen. /JU/2. 155-175.1./;
Béla Balkányi: Die Landwirtschaft der Siebenbürger
Sachsen /JU/3. 341-9.1./
Mathes Nitsch: Deutsche Volkslieder auf dem ungarischen
Heidenboden /JU/3. 400-422.1./ Deutsche Landwirte in
Ungarn /JU/4. 465-474.1./; Eugen Mohácsi: Deutsche Lite-
ratur aus Ungarn /JU/4. 548-554.1./; Ilda Gräfin Dezasse:
Nikolaus Schmidt, ein ungarisch-deutscher Dichter /JU/4.
521-30.1./; Dr. Franz Kräuter: Deutsche Mundarten und
Mundartforschung in Ungarn /JU/6. 685-715.1. 7/ 833-51.1.
8/ 912-934.1. 9/ 1020-34. 1./ 10/ 1166-80.1.

11/ 1266-81.1./ O.Döri: Ungarns deutsches Schrifttum.
/JU/7. 803-11.1./

Néhány példa a tendenciozításra: Dr.Kepes Gyula vissza-
emlékezése szerint a Kissingenben üdülő Bismarck az
"őszinte germán-magyar barátság"-ot /"aufrichtige ger-
manisch-magyarische Freundschaft"/ éltette és ennek
örökös fennállására emelte poharát. /"Wir trinken auf
ihren ewigen Bestand!"/ JU. 680.1./ Kepes Kissingenben
még azt is megkérdezte Bismarcktól, nem zavarja -e, hogy
ő, a vendége zsidó: "Hogyan lehet az, hogy azt az egészen
rendkívüli, szívélyes szeretetet, amellyel kitüntetett
engem, nem csorbitotta az a tény, hogy én zsidó vagyok?"
"Miért kérdezi? - válaszolt kérdéssel a politikus." Mert
általában tudni vélik, hogy excellenciád antiszemita."
Bismarck újságok rágalmának nevezi ezt az állítást." Én
mindig azon voltam, hogy ennek az okos népnek az erköl-
cseit javítsam, anélkül, hogy egy kisújjal is bántanám.."
/"...die Sitten dieses klugen Volkes zu bessern, ohne
ihm je etwas zuleide zu tun..."/ JU. 680-1.1.

Bismarck - arra a kérdésre, hogy kit becsül legtöbbre a
magyar politikusok közül - Kossuth ellenében Deákot és
Széchenyit emeli ki. /Nyilvánvaló, hogy nemzeti és tár-
sadalmi tekintetben nincs szüksége a JU-nak forradalmi
változásra. A Neu Rundschau-beli cikkében Hatvany is
Széchenyre helyezi a hangsúlyt./

A JU.tájékoztatása szerint a magyarországi német nemzetiség helyzete - a híresztelt magyarosítási törekvések ellenére - megnyugtató. Maga Emil Neugeboren országgyűlési képviselő írja a JU-ban büszkén, öntudatosan, hogy "utolsó csepp vérünkig németek vagyunk és minden eszmélésünk és pillanatunk, akaratunk és cselekedetünk arra irányult, hogy örök időnkig azok is maradjunk. Az össznémetiségért nem tehetünk többet. Ha minden tagja oly szilárd és hű volna, mint mi vagyunk, a germánoké volna a világ." /E.N.: Die Politik der Siebenbürger Sachsen. JU. 155-175.1./

Egy bizonyos Eduard von Krisztinkovich miniszteri tanácsos a szakembereserék, a kölcsönös tanulmányutak hasznosságát hangsúlyozza. Személyes kontaktusok, kölcsönös utazások révén győződhetnek csak meg "német barátaink" arról, milyen hazugok a "professionelle Hetzer"-ek, a hivatásos úszítók, hiszen saját maguk tapasztalhatják, hogy "németajkú polgártársaink milyen gátolatlan fejlődést élveznek". Sőt, mi több, a tények részigaza egy általános érvényű kijelentés pátozában így ölt alakot: "Hiszen a szabadságharcban magyarok és németek válllvetve harcoltak." /E.K.: Deutsche Landwirte in Ungarn. JU. 465-473-1./

65. A fejléce a név után mindig szerepelnek a címek és a rangok: Univ.Prof. Dr.Alexander von Kégl; Dr.Simon Meller,

Kustos /igazgatóőr/ am.Kön. Museum der schönen Künste;
Dr.Ármin Fodor, Richter an der Königlichen Tafel zu Bu-
dapest /aki egyébként éppen a JU. megjelenése idején
1910-12. között a hágai váltójogi konferencián a magyar
kormány küldöttje volt/; Königlicher ungarischer Mi-
nisterialrat Zoltán Bosnyák; Emil Neugeboren, Mitglied
des ungarischen Reichstages; Siegmund Várady, Reichs-
tagsabgeordeter; stb.

66. "Das Dämmerlicht des werdenden neuen Ungarn floss zusam-
men mit der aufleuchtenden Glorie jenes Tages, der den
Anbruch einer neuen Ära für Deutschland verkündet!"
Emerich von Halász: Bismarck und Andrássy. JU. 35.1.

67. JU. 10.1.

68. Levelek Hatvany Lajoshoz. i.m.
1911.február 25-én kelt, 102.sz.levél.

69. Hatvany Lajos: Ady a kortársak között. Ady Endre levelei
és levelek Ady Endréhez. Genius kiadása. 1908. november
20-án kelt levél. 104.1.

70. Levelek Hatvany Lajoshoz: i.m. 1909.április 14-én kelt
levél. 128.1.

71. Hatvany Lajos: Ady a kortársak között. i.m. 156.1.

72. "Belletrische Beiträge sind an den Redakteur des
belletristischen Teils, Ludwig Hatvany, Berlin W.,
Viktoria strasse 5 zu senden."

73. "Für die Redaktion verantwortlich Dr. Ludwig Hatvany, Berlin."
74. Például Hofmannsthalról: "Tegnap kérdezősküddött, hogy mit csinál az a nagy költő, akiről neki tavaly beszéltem. Mondtam: sok bolondot és nagyszerű verseket."
Hatvany Adyról i.m. 121.1.
75. Amikor Ady egyik - dukduk-affér utáni - hízélgés-rohamában mecénás-barátját Széchenyihez hasonlítja, Hatvany természetes hangon elüti a bókot: "Csacsóság". "Valami olyan modern Toldy Ferencnek én még csak megtehetném. Ő is írt magyaroknak németekről, németeknek magyarokról."
Hatvany Lajos i.m. 136.1. 1909. október 26-án kelt levél.
76. Hatvany Lajos i.m. 126.1.
77. Az egyetlen Bakcsy Sándor /kunszentmiklósi lelkész, lelkes Deák-párti, aki a dualizmus idején méltatlan népszerűségnek örvendett/ szerepel a 12 író között, s nincs írása a JU-ban.
78. Hatvany Lajos: i.m. 158.1.
79. Hatvany Lajos: i.m. 158.1.
80. Hatvany Lajos: Irodalompolitika. Nyugat, 1911. II. 169-176.1.
81. Fenyő Miksa számol be róla visszaemlékezéseiben.
"Feljegyzések..." i.m. 117.1.
82. Levelek Hatvany Lajoshoz. i.m. 137.1.

83. uo. 109.1.

84. "Hatvany Lajos körül tömörülnek."

85. uo. 102.sz.levél. 1909.február 25-én.

86. "...eine radikale ästhetische Richtung verfolgt und der ungarischen Poesie neue Pfade zu bahnen bestrebt ist, schaaert sich um Ludwig Hatvany und gibt eine Halbmonatsschrift unter dem Titel Nyugat /Westen/ heraus, die von Ignotus /Hugo Veigelsberg/, Max Fenyő und Ernst Osvát redigiert wird. Der Titel der Revue ist gut gewählt, denn sie hält steten Kontakt mit den neuesten literarischen Bewegungen des europäischen Westen."

87. Ludwig Hatvany: Das alte und das neue Ungarn.

Die Neue Rundschau 1910.I. 383-400.1.

88. "Ignotus meint, Graf Tisza sei wohl ein grosser Politiker, aber die Kunst verstehe er nicht...Tisza gegenüber weist Ignotus auf das feine Kunstverständnis des Grafen Julius Andrássy hin, welcher der Kunst volle Freiheit vindiziert."

89. Ignotus a JU-ról. Nyugat, 1911.I. 518.1.

90. Max Ruttkay-Rothauser: Bánk bán in der deutschen Dichtung.
JU. 450-464.1.

91. Schöpflin Aladár: A Bánk bán berlini bukása.
Nyugat, 1911.II. 1060-62.1.

92. "Er hat etwas zuviel gelesen".

Emil Neugeboren: Bemerkungen zu den September -
"Streifzügen". JU. 1207-1212.1.

93. Levelek Hatvany Lajoshoz. i.m. 137.1.

94. Uo. 136.1.

Das literarische Echo

1. Megközelítő fordítása: A jelen és a jövő hangja.
Hans F. Nöhbauer: Literaturkritik und Zeitschriftenwesen. Phil.Diss. München 1929. 119.1.
2. Veronika Schiller: Die ungarische Literatur in der Zeitschrift "Das literarische Echo" und in ihren Nachfolgern von 1898 bis 1933. Manuskript 1965.
Humboldt-Universität Berlin. HS 48.
3. Ungarische Jahrbücher Band I. 233-40. 1.
4. Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Grill-kiadás. Budapest 1937. 109.1.
5. "Figyelő nennt sich eine neue Rundschau, deren Herausgeber Ernst Osvát, der tiefste Kritiker Jung-Ungarns ist."
LE. 1905. 1013.1.
6. "Mit aussergewöhnlicher Vorliebe und mit vielem Verständnis wird die moderne deutsche Literatur in der neuen Monatsschrift "Figyelő" gewürdigt. LE. 1905. 1506.1.
7. "...hat ungefähr die ganze Weltliteratur übersetzt."
LE. 1906. 731.1.
8. "Ein typischer Zug der Minderbegabten: ein sympatischer Zug." uo.
9. "Nach den lauwarmen Hymnen der patentierten Vaterlandsdichter".
LE. 1906. 1097.1.

10. "Weil er sein Volk anders, anständiger liebt, als die Kurzsichtigen." uo.
11. "Er wird nie Geiger der Grauen." uo.
12. "...diese charakterlosen Charaktere"
LE. 1906. 60.1.
13. "Er sieht statt der lustigen Ausserlichkeiten die erschütternden inneren Motive." uo.
14. "seine Traumwelt ...und lächelnder Pessimismus."
LE. 1907. 1115.1.
15. Vezért Erzsébet: Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest 1971. 117.1.
16. "Die Zeitschrift will eine Tribüne für ernstes literarisches Schaffen, ein Organ des westlichen Geistes und Geschmacks, ein Protest gegen schlichte Allzuvolkstümlichkeit im ungarischen Schrifttum werden."
LE. 1908. 796-800.1.
17. Vezért Erzsébet: im. 118.1.
18. "...einen vielleicht unbewussten Hang zur Herrennatur, gepaart mit einem bewussten Abscheu vor den Herdenmenschen."
LE. 1908. 796-800.1.
19. "...seine eigentümliche Art, um jeden Preis schlicht erscheinen zu wollen, gibt ihm ein gespreiztes, bäuerlich-feierliches Air und macht ihn ungeniessbar."
LE. 1908. 796-800.1.

20. "...und dabei dennoch als Künstler gilt."
LE. 1908. 1456.1.
21. "ein lebendiges und treues Bild". uo.
22. "neuer Beweis der tiefen Sympathien, die das Budapester Publikum für deutsche Kunst und Literatur hegt."
LE. 1908. 1458.1.
23. Biró - miként apósa: Vészi József - kitűnő német stíliszta. "...ein Sausen und Brausen, Schlachtrufe und Waffengeklirr..." írja például itt.
LE. 1909. 941.1.
24. "Freie Hochschulen in Budapest."
25. "...manchmal sogar zum Schaden des rein Artistischen /.../schlich ...ein Ton des Proletarzornes ein."
uo. 942.1.
26. "...ohne dessen Namen die neue ungarische Dichtkunst überhaupt nicht zu denken ist."
uo. 942.1.
27. "...da diese neue ungarische Literatur Europa wenn auch nicht verblüffen so doch beschäftigen wird."
uo. 942.1.
28. "...eine liebevolle Studie widmet."
LE. 1909. 132.1.
29. "...einer der trefflichsten Meister der Gebundenen Rede."
LE. 1910. 806.1.

30. "pour épater le bourgeois." uo. 808.1.
31. "ein neuer Meister der ungarischen Dorfgeschichte"
uo. 808.1.
32. "Dieser erste dramatische Versuch zeigt manch glückliche
Gabe." /Ez az első színpadi kísérlete szerencsés tehetség-
re utal/ uo. 808.1.
33. "...bot Anlass /.../ manches treffende Wort über den
nationalen Geist in der ungarischen Literatur zu sprechen."
LE.1910. 1339-42. 1.
34. "Dass bei einer so eminent politischen Nation, wie die
ungarische ist, unter solchen Umständen das literarische
stagniert, ist nur natürlich."
LE. 1912. 1513.1.
35. "...mit ihm /ui. Molnár Ferencsel - Ó.L./ kann es nur
noch Ludwig Biró aufnehmen." /Vele csak Biró Lajos ve-
heti föl a versenyt./
LE. 1912. 1516.1.
36. "der vielumstrittene Dichter"
LE. 1912. 340.1.
37. LE. 1913. 1006.1.
38. uo.
39. LE. 1912. 340.1.
40. LE. 1913. 1578-81.1.
41. LE. 1914. 498.1.
42. LE. 1914. 304.1.
43. LE. uo. 303.1.

Pan

1. Érdekes és említésre méltó Alfred Kerr makacssága, mely-
lyel az önmeghatározó lehetőségéhez még az utolsó lapszám-
ban is - legalább szóban - ragaszkodott. "Der Pan erscheint
Lebzeiten des Herausgebers immer" - szögezi le, Majd:
"In selbstgewählten Zwischenräumen." /A Pan, amig csak
kiadója él, meg fog jelenni. - A saját maga által meg-
határozott időközökben."/
- Pan. 1914. 55.1.
2. "Sein besseres Selbst immer wieder preisgeben musste -
der Geschäfte willen." Idézi Annamérie Lange:
Das Wilhelminische Berlin Dietz Verlag 1976. 511.1.
3. Julius Meier-Graef: Der Pan.
Pan.1910. 1-4.1.
4. "Die Kunst sollte mit dem Leben verbunden werden."
uo. 4.1.
5. "Hüten Sie sich vor der Kunst!"
uo. 4.1.
6. Alfred Kerr: Brief an den Herausgeber.
Pan. 1910. 7-10.1.
7. Im Lande Tizzas, von R.W. Seton-Watson.
Pan. 1912. 985-8. 1.
8. Der Schwindel in Ungarn von Oskar Jászi.
Pan. 1912. 1072-77.1.

Litván György "Magyar gondolat - szabad gondolat" című könyvében /Magvető, Budapest 1978./ közli egy Jászi-levél szövegét, amely 1914.április 27-én kelt Seton-Watsonhoz, "amikor Seton-Watson felkérte egy nemzetközi folyóiratban való közreműködésre." /Litván György: i.m. 107.1./

A Pan-beli cikk szerint már két évvel e levél kelte előtt volt Jászi Oszkár és Seton-Watson között "munkakapcsolat". Az ekkor még nem kimondottan magyarellenes, hanem csupán a Monarchia nemzetiségeit támogató Seton Watsonnak írt levelében Jászi hangoztatja: "...arra kérem Önt, hagyja ki a programjából az ellenségességnek minden látszatát nem a magyar uralkodó osztályokkal, a magyar nép és a nemzetiségek jogainak bitorlóival szemben, hanem magával a magyar nemzettel szemben." Ebben az időben, 1914. tavaszán már együtt vannak a Panhoz hasonlóan progresszív, Csécsy Imre indította Új Magyar Szemlénél: Károlyi, Justh, Jászi mellett nem valanennyien a nyugatosok, /de nem a jung-ungarnosok!/, hanem: Ady - és Kosztolányi.

9. Hatvany Lajos publikációi a Panban.

Ich lese. 1910. 59-64. 1.

Taines Romanfragment. 1910. 93-94.1.

Anatol. 1910. 132-3. 1.

Der Sechziger Strindberg. 1910. 235-40.1.

10. Endre Ady: Weil du mich liebst. - A "Mert engem szeretsz" című vers Horvát Henrik fordításában.

11. "Im Buche münden dem Schriftsteller alle Flüsse des Lebens."

Pan. Hatvany: Ich lese. 1910. 60.1.

Die Neue Rundschau

1. Oscar Bie: Berliner Sezession.
NR. 1909. II. 906-910. 1. az idézet helye: 910.1.
2. NY. 1911. I. 508.1.
3. Ludwig Hatvany: Die kleine Stadt.
NR. 1910. I. 1302-5. 1.
4. Ludwig Hatvany: Ludwig Hevesi.
NR. 1910. II. 564-571.1.
5. Ludwig Hatvany: Ungarische Ausstellung.
NR. 1910. I. 431-2.1.
6. Ludwig Hatvany: Das alte und das neue Ungarn.
NR. 1910.I. 383-400.1.
A Nyugat is hozta ezt a Hatvany-írást "Magyar irodalom a külföld előtt" címmel - s a következő megjegyzéssel:
"Ez a cikk németek számára készült. Német fordításban /helyszűke miatt sok rövidítéssel/ a Neue Rundschau márciusi számában jelenik meg." /NY. 1910.I. 273-293.1./
A rövidítések miatt az Adyt lelkesen bemutató részek a tanulmány egészének arányában - a magyar szöveghez viszonyítva - megnövekedtek.
7. Hatvany Lajos: Ötven év után.
in: Utak, sorsok, emberek. Szépirodalmi Könyvkiadó 1973.
574.1.

8. Hatvany Lajos: Napló helyett /1921.május/
im. 432.l.
9. Hatvany Lajos: Monológ a szerkezetéről.
im. 9.l.
10. "Vor ihm hatte der ungarische Stil schwerfällige
orientalische Feierlichkeit,...dass das Schreiben für
die Ungarn noch etwas Aussergewöhnliches, Seltenes sei."
NR. 1910. I. 392.l.
11. Például: "Früh trieben mich Schicksale in die Fremde,
bis Ady erschien, wusste ich nichts von meiner tief
schlummernden, stummen Heimatsliebe." uo. 399.l.
Ritmikailag és lexikálisan, nyelvileg a német tekinthető
primér megfogalmazásnak. A döccenős, nehézkes, szabály-
talanságokkal tűzdelt magyar szöveg a fordítás.
A német fogalmazás lendületes, hiteles. A magyar idegen-
szerű és modoros. A fenti német mondat megfelelő magyar
párja a Nyugatban közölt tanulmányban így szerepel:
"Korán vitt sorsom idegenbe, míg Ady el nem érkezett,
mit sem tudtam a szívem mélyében szunnyadó, néma haza-
szeretetemről." Különösen a két elől álló tagmondat ne-
hézkes, modoros, művi. Az első szórendje kifejezetten
magyartalan.
12. Hatvany Lajos: Magyar írók száműzetésben. 1924.
im. 445.l.

Nyugatosság és némettség

1. A határozottan német orientációju Fenyő Miksa írja
Adyról: "Szerette, hogy a Nyugat sokat foglalkozik francia irodalmi, politikai dolgokkal, amit kifogásolt, nem is a Nyugatról, hanem a Figyelőnél, az a német kultúrával való foglalkozás volt...Nem volt annyira germanofób, mint Zsilinszky Endre, de nehezen bírta őket."
/i.m. 136.1./
2. Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom.
Különlenyomat a Helikon Világirodalmi Figyelőből.
1970. 2-3.szám.
3. Szász Ferenc: i.m. 255.1.
4. Utalás Ozine Mihály mondatára: "...a magyar kultúrát, irodalmat a nemzeti hiúság túlzásai nélkül, világirodalmi mértékkel szeretnék mérni."
Vita a Nyugatról. 1972. április 27-én tartott konferencia.
Irodalmi Múzeum. Szerk. Kabdebó Lóránt. 18-19.1.
5. Kortársak állítása szerint maga a francia irány vezéralakja, Ady is híján volt olyan alapos francia kultúrális és nyelvismeretnek, amilyennel - németül a jungungarnokok természetsszerűleg rendelkeztek. Fenyő Miksa írja róla:
"Idegen nyelveket nem tudott; franciául annyit megtanult, hogy francia lapokat jól olvashatott, de már fordításait franciából Lédával mívelte." /i.m. 136.1./

6. Például Fenyő meséli el, hogy Ady váradí barátja, Szűts Dezső "novellatémákat adott el íróknak, amiket ő maga francia lapokból vett. Egy-egy témát több írónak is eladott, /aztán.../ leleplezte őket, hogy témájukat a Matinból lopták."
i.m. 129.1.
7. Szabó Dezső: A magyar tanárság psychéjéhez.
Ny. 1911.II. 354-360.1.
8. "A francia levegő nemcsak a magyar lírát termékenyítette meg csodálatos virágzásra, hanem szociálisan gondolkodó nemzedéket is nevelt." Szabó Dezső: uo.
9. Ignotus kritikája Pásztor Árpád: Budapesttől a Föld körül Budapestig című könyvéről. Ny. 1911.II.65 -67.1.
10. Hatvany Lajos: Indulás
Ny. 1909. 550-559.1. az idézet helye: 552.1.
11. uo. 554.1.
12. uo. 556.1.
13. Ny. 1908.II. 213-4.1.
14. Lengyel Géza: A berlini kiállítás mérlege.
Ny. 1910. I. 440-45.1.
15. Hatvanyinak a Panda írt s a Nyugatban is közölt "kis vásolat"-át fogadja lelkesen Peter Altenberg.
Ny. 1911. I. 507-8.1.
16. Hatvany Lajos: Disputa a tiszta irodalomról.
Ny. 1911. II. 497-9.1.

17. Szabó Dezső: A magyar tanárság psychéjéhez.
Ny. 1911. II. 354-60.1.
18. Fenyő Miksa: Uti jegyzeteimből.
Ny. 1908. I. 96-101.1.
19. Fenyő Miksa: Feljegyzések ...i.m. 327.1.
20. Moly Tamás: Egy mese, néhány levél és kert.
Ny. 1910. I. 315 - 334.1.
21. Moly i.m. 315.1.
22. Lukács György: Novalis Ny.1908. I. 313-324.1.
Lukács György: Rudolf Kassner - Ny.1908. I. 733-741.1.
Lukács György: Stefan George: - Ny. 1908. II. 202-211.1.
Lukács György: Artur Schnitzler: Der Weg ins Freie
Ny. 1908. II. 222-224.1.
Lukács György: Anzengruber. Ny. 1909. II. 656-665.1.
Lukács György: Thomas Mann új regénye.
Ny. 1909. II. 486-491.1.
Fenyő Miksa: Törless növendék. Ny.1908. I. 598-602.1.
Füst Milán: Peter Altenberg. - Ny.1909. II. 425-30. 1.
Füst Milán: Hofmannsthal: Elektra. - Ny.1911. I. 119.1.
23. Fenyő Miksa: Ady Endre - Ny. 1909. I. 511-23.1.
24. Fenyő Miksa: Molnár Ferenc. Ny. 1908. I. 279-282-1.
25. Lukács György: Stefan George. - Ny. 1908. II. 211.1.
26. Fenyő Miksa: Uti jegyzeteimből. - Ny.1908. I. 96-101.1.
27. Hatvany Lajos: Crimen Laese Sanitatis.
Ny. 1908. II. 85-89.1. idézet: 88.1.

28. Baumgartner Ferenc: A renaissance-problema.
Ny. 1908. II. 418-24.1.
29. Babits Mihály: Nietzsche mint filológus.
1911. II. 57-62.1.
30. Közvetlen oka az, hogy egy jegyzetben azonosítják a
"fiatal magyarokkal" a "nietzscheizmust".
Ujfalussy Ödön: Nietzsche, a magyar veszedelem.
Ny. 1911. I. 504-7.1.
31. Ujfalussy: i.m. 505.1.
32. "A mi ugortól sarjadt osztrák maiságunk" - írja Ignotus
a Kelet népében.
33. Füst Milán: Peter Altenberg. - Ny. 1908. II. 425.1.
34. Füst Milán: Hofmannsthal: Elektra - Ny. 1911. I. 119-.1.
35. Hatvany Lajos: Der Tor und der Tod.
Ny. 1908. I. 457-60.1.
36. Ambrus Zoltán: Reinhardt.
Ny. 1910. I. 848-50.1.
37. Feleky Géza: Az új Hauptmann. Ny. 1911. I. 342-6.1.
38. Feleky Géza: Színház. - Ny. I. 1163-74. 1.
39. Ignotus: Sámson és Dórá. - Ny. 1911. I. 895-6.1.
40. Ignotus: Irodalmi viszonyaink s a magyar lélek.
Ny. 1909. I. 175-8.1. idézet: 176.1.
41. Dialógus a német romantikáról. /Balázs Béla beszélgetése
X-szel./ - Ny. 1908. I. 497 - 506.1.

42. Ignotus: Részlet egy Keller-előadásból.

Ny. 1911. I. 17.1.

43. Szintén Ignotus írja egy berlini képműállítás kapcsán:
"A Budapesti Hírlapnak nem elég diadal a berlini diadal,
mert a magyar darabok és képek, melyeknek odakünn siker-
rük van, nem elég magyarok."

Ignotus: A berlini diadal. - Ny. 1910. I. 139-40.1.

44. Ignotus: A Nyugat magyartalanságairól.

Ny. 1911. II. 1040.1.

45. Hatvany Lajos: Utak, sorsok, emberek.

Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1973. 444.1.

46. Feleký László: Werner Sombart új könyve. /Die Juden und
das Wirtschaftsleben/. - Ny. 1911. II. 162-5.1.

47. Szabó Dezső: Ernst Renan: Az akropoliszi ima.

Ny. 1911. II. 319-20.1.

48. Lengyel Menyhért: Salom Arschról.

Ny. 1909. I. 110.1.

49. Ignotus: Zsargon. - Ny. 1908. II. 256.1.

50. Szász Zoltán: Ágai Adolf könyve.

Ny. 1908. I. 351.1.

51. Ignotus: Jung-Ungarn. - Ny. 1911. I. 508-9.1.

52. Mindamellett van okunk ezt feltételezni. Vészi közeli

barátja, Fenyő Miksa még a Figyelőben ezt írta Kellerről:

"Lassanként rájött, hogy a költészet lehet hivatás,
de nem lehet pálya, neki kenyér után kell nézni..."
A Jung-Ungarn lehetett jószerével ilyen kenyérszerző
műikaalkalom.

Fenyő Miksa: Keller Gottfried - irodalom.

Figyelő. 366-372.1.

53. Litván György: "Magyar gondolat - szabad gondolat."
Nacionalizmus és progresszió a századeleji Magyar-
országon. Hagvető, 1978. 75.1.

54. Litván György: i.m. 82.1.

55. Diplomata: A jövő Magyarországa.

Renaissance. 1910. I.

56. Litván György: i.m. 77.1.

57. Ady Endre: A Nemzeti Színház "magyar ciklusáról".

Figyelő. 261-2.1.

58. Király István: Ady és a Neumann-terv.

Kritika. 1979.11. 7-9.1.

59. Balogh Edgár: Ezeréves magyar riadalom.

in: Duna-völgyi párbeszéd. Cikkék, tanulmányok,
dokumentumok 1929 - 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó,
Budapest. 1974. 353.1.

60. Király István: Ady és a Neumann-terv.

Kritika. 1979. 11. 8.1.

Irodalomjegyzék

Ady Endre Publicisztikai Írásai I - III.

Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Szépirodalmi, 1977.

Ady Endre Válogatott Levellei.

Sajtó alá rendezte Belia György. Szépirodalmi, 1956.

Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig.

A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Akadémiai, 1975.

Babits - Juhász - Kosztolányi levelezése. Akadémiai, 1959.

Berend T. Iván - Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Közgazdasági és Jogi, 1976.

Bodnár György: A Nyugat irodalomszemlélete.

Literatura, 1978. 3-4. 33-37.

Borbély Sándor: Gellért Oszkár. Akadémiai, 1976.

Bori Imre: A Nyugat és a modern magyar irodalom.

Literatura, 1978. 3-4. 14-17.

Bölköni György: Juhász - Ady - Gulácsy.

in: Nemzedékről nemzedékre. Szépirodalmi, 1966. 402-7.

La Chapelle, Gisèle M. de: French literature in the

Hungarian periodical Nyugat /Diss./ Columbia Univ.

Ann Arbor, Mich., 1976.

Cushing, G.F.: A Nyugat, angol szemmel nézve.

Literatura, 1978. 3-4.

Czine Mihály Bevezető előadása az 1972. április 27-én
tartott konferencián.

in: Vita a Nyugatról. Az Irodalmi Múzeum Kiadványa.

Szerk. Kabdebó Lóránt.

Czine Mihály: Móricz Zsigmond utja a ferradalmakig.

Magvető, 1960.

Díószegi András: Jegyzet a korszerűségről /A Nyugat utókora/.

in: Megmozdult világban. Szépirodalmi, 1967.

Díószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika.

Magvető, 1979.

Durieux, Tilla: Eine Tür steht offen. Erinnerungen.

Henschelverlag Berlin, 1966.

Dutka Ákos: "A Holnap" városa. Magvető, 1955.

Farkas, Julius von: Der Freiheitskampf des ungarischen

Geistes. Ein Kapitel aus der Geschichte der neueren

ungarischen Literatur. Berlin, 1940.

E. Fehér Pál: Ignótus Pál halálakor.

Élet és Irodalom, 1978. ápr. 8. 7.

Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Sajtó alá rendezte,

a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezért Erzsébet.

Akadémiai, 1975.

Fenyő, Mario D.: The review "Nyugat" and big business.

Acta hist. Acad. Scient. Hung. 24. 1978. 3-4. 289-296.

Fenyő Miksa: Emlékezés. Nyugat, 1923. I. 731.

Fülöp Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig I-II.

Magvető, 1974.

Gellért Oszkár: Egy író élete. Önéletrajz. - Gondolat, 1968.

Gellért Oszkár: Kortársaim. - Művelt Nép, 1954.

Gellért Oszkár: Ötven év előtt indult a "Nyugat".

Népszabadság, 1958. jan. 3.

Geschichte der deutschen Literatur /Von Anfang des 19. Jhs.

bis 1917/ - Volk und Wissen Berlin, 1974.

Gyergyai Albert: A Nyugat árnyékában. - Szépirodalmi, 1968.

Halász Gábor: Magyar századvég.

in: Válogatott írásai. - Magvető, 1959.

Hanak Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról.

Történelmi Szemle, 1962. 2.

Hankiss János: Európa és a magyar irodalom.

Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT. 1942.

Hatvany Lajos: Ady I-II. Szépirodalmi, 1977.

Hatvany Lajos: Ady a kortársak között. Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez. Genius, é.n.

Hatvany, Ludwig: Das alte und das neue Ungarn.

Die Neue Rundschau, 1910. I. 383-400.

Hatvany Lajos: Emberek és könyvek. Szépirodalmi, 1971.

Hatvany Lajos kiadatlan levelezéséből. "Én és a többiek".

Közzéteszi Antal Gábor. Kritika, 1980. 8. 7-18.

Hatvany Lajos: Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, 1960.

Hatvany Lajos: Irodalompolitika. Nyugat, 1911. II. 169-76.

Levelek Hatvany Lajoshoz. Hatvany Lajos kommentárjait
kiegészítő jegyzetekkel Belia György látta el.

Szépirodalmi, 1967.

Hegedűs Lóránt: Ady és Tisza. Nyugat, 1940.

Hermann István: A XX. század elejének magyar filozófiájáról.

in: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn.

Kossuth, 1977.

Horváth János: A Nyugat magyartalanságai. Magyar Nyelv, 1911.

Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Gondolat, 1961.

Ignotus: A Nyugat utja. Budapest, 1930.

Ignotus: Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések.

Franklin, 1906. Lampel, 1908.

Ignotus Válogatott Írásai. Sajtó alá rendezte, bevezette

Komlós Aladár. Szépirodalmi, 1969.

Jászi Oszkár: The Dissolution of the Habsburg Monarchy, 1961.

Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője.

Grünhut és Steiner ny., 1911.

Jekelfalussy, Joseph: Der tausendjährige ungarische Staat
und sein Volk. Budapest, Kosmos, 1896.

Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi
kérdés Magyarországon / 1900- 1914 /. Akadémiai, 1976.

- Kann, R. A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburg-Monarchie.
Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen
vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918.
Graz - Köln, 1964.
- Kardos Pál: Babits Mihály. Gondolat, 1972.
- Keményfy János: A "Nyugat" irodalomtörténete. Budapest, 1937.
/Klny. a Budapesti Szemléből/
- Kerr, Alfred: Brief an den Herausgeber. Pan, 1910. 7-10.
- Király István: Ady Endre I - II. Magvető, 1970.
- Király István: Ady Endre utja a munkásosztályhoz.
Budapest, 1969. /Klny. Irodalomtörténet/
- Király István: Ady és a Naumann-terv.
Kritika, 1979. 11. 7-10.
- Király István: Irodalom és társadalom. Tanulmányok, cikkek,
interjúk, kritikák. 1946 - 1975. Szépirodalmi, 1977.
- Király István: A konzervativizmus harca a haladó irodalom
ellen 1906-12 között. /Fejezetek az Ady-viták történetéből./
Budapest, 1968. /Klny. Irodalomtörténeti Közlemények/
- Kiss Endre: A "k.u.k. világrend" halála - Bécsben.
Magvető, 1978.
- Kiss Endre: Nietzsche századelőnk filozófiai életében -
különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra.
in: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth, 1977.
- Kiss Ferenc: Hatvány, a prózairó.
Élet és Irodalom, 1980. okt. 25. 4.

- Kohut, Adolf: Aus dem Reich der Karpathen. Ungarische Landschaft-, Sitten-, Literatur- und Kulturbilder. G.I. Göschen'scher Verlagsbuchhandlung Stuttgart, 1887.
- Komlós Aladár: A Nyugat indulása. Literatura, 3-4. 10 - 13.
- Komlós Aladár: Problémák a Nyugat körül. Magvető, 1978.
- Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok I - II. Szépirodalmi, 1958.
- Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. Akadémiai, I. 1961, II. 1973.
- Kuncz Aladár: Osvát Ernő műve. in: Tanulmányok, kritikák. Kritérion Bukarest, 1973.
- Lange, Annemarie: Das wilhelminische Berlin. Dietz Verlag, 1976.
- Lengyel Géza: Ady a műhelyben. Szépirodalmi, 1957.
- Lengyel Géza: Magyar újságmágnások. Irodalomtörténeti Füzetek. Akadémiai, 1963.
- Litván György: "Magyar gondolat - szabad gondolat". Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Magvető, 1978.
- Lewy, George: English and American literature as reflected in the literary periodical Nyugat /Diss./ New York, 1970.
- Lukács György: Ifjúkori művek. Magvető, 1977.
- Lukács György: Magyar irodalom - magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1970.

- Mann, Thomas - Mann, Heinrich: Briefwechsel 1900-1949.
Aufbau Verlag Berlin und Weimar, 1969.
- Mádl Antal: Az osztrák századforduló.
in: Írók történelmi sorsfordulókon. Osztrák és német
írók - magyar kapcsolatok. Akadémiai, 1979.
- Meier-Graef, Julius: Der Pan. - Pan, 1910. 1-4.
- Merényi László: Boldog békeidők. 1900- 1914.
Gondolat, 1978.
- Modrew, Hans Otto: Berlin 1900. Querschnitt durch die
Entwicklung einer Stadt durch die Jahrhundertwende.
Erinnerungen und Berichte, Berlin 1936.
- Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. Magvető, 1959.
- Nagy Péter: Hatvany Lajos és levelei.
in: Utjelző. Szépirodalmi, 1976. 109-120.
- Nagy Péter: Móricz Zsigmond. 3. javított kiadás.
Szépirodalmi, 1975.
- Nagy Péter: Szabó Dezső. - Akadémiai, 1964.
- Naumann, Friedrich: Ausstellungsbriefe. Berlin-Schöneberg 1909.
- Naumann, Friedrich: Gestalten und Gestalter. Lebensgeschichtliche
Bilder, Berlin 1919.
- Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődés-
történeti tanulmányok. - Magvető, 1976.
- Németh László: A Nyugat elődei.
in: Az én katedrám. Magvető és Szépirodalmi, 1969.
- Németh László: A Nyugat nemzedéke.
in: Két nemzedék. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi, 1970.

Neményi, Ambros: Das moderne Ungarn. Essays und Skizzen.
Berlin 1883.

Nöhbauer, Hans F.: Literaturkritik und Zeitschriftenwesen.
Phil. Diss. München 1929.

Nyíri Kristóf: A magyar századelő ideológiatörténetéhez.
Ady és Lukács. in: A Monarchia szellemi életéről.
Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat, 1980.

Omega: Nyugatiaskodás a magyar irodalomban.
Protestáns Szemle, 1910. 683.

Ostwald, Hans: Berliner Kaffeehäuser.

in: Grossstadt-Dokumente Bd. 7, Berlin und Leipzig /1905/

Ostwald, Hans: Das Liebermann-Buch, Berlin 1930.

Biró Lajos etc. levelei Osvát Ernőhöz.
Kritika, 1979. 8. 6-16.

Osvát Ernő emlékkönyve. A Nyugat Osvát Ernőnek irodalmi
működése 25. évfordulóján. Budapest 1913. Pallas.

Pók Lajos: A Nyugat előzményei.
Irodalomtörténet, 1957. 3. 285-303.

Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt
megalakulása 1909-10. Akadémiai, 1963.

Rába György: A szép hűtlenek. - Akadémiai, 1969.

Reinhardt, Max. 25 Jahre Deutsches Theater. Ein Tafelwerk.
Hrsg. von Hans Rothe, München 1930.

Révai József: Ady Endre.
in: Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth, 1960.

- Ritoók János: Kettős tükör. A magyar-szász együttélés multjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. - Kritérion Bukarest, 1980.
- Rónay György: A nagy nemzedék. - Szépirodalmi, 1971.
- Rónay László: Vallomások a Nyugatról /Antológia/. Budapest, 1971. Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Schiller, Veronika: Die ungarische Literatur in der Zeitschrift "Das literarische Echo" und in ihren Nachfolgern von 1898 bis 1933. Manuskript 1965 Humboldt-Universität Berlin H 48.
- Schöpflin Aladár: Ady Endre. - Nyugat, 1934.
- Schöpflin Aladár: A Bánk bán berlini bukása. Nyugat, 1911. II. 1062.
- Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Grill kiadás, é.n.
- Sik Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában. Budapest 1928.
- Sötér István: A Nyugat korszakai. Jelenkor, 1978. 12. 1147-52.
- Spiero, Heinrich: Berlin. in: Xenien-Bücher, Nr. 6, Leipzig.
- Szabó Dezső: A magyar tanárság pszichéjéhez. Nyugat, 1911. II. 354-60.
- Szabolcsi Miklós: A Nyugat és a világirodalom. Literatura, 1978. 3-4. 85-88.
- Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom. Helikon Világirodalmi Figyelő, 1970. 2-3.

Szerb Antal: Polgári irodalom

in: Magyar irodalom történet. Magvető, 1958.

Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik.

Ötödik kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Budapest 1938.

Ujfalussy Ödön: Nietzsche, a magyar veszedelem.

Nyugat, 1911. I. 564-7.

Unser Berlin. Ein Jahrbuch von Berliner Art und Arbeit.

Hrsg. von Alfred Weise, Berlin, 1928.

Varga József: Ady a Nyugatban.

in: Ady és kora. Kossuth, 1977. 237-258.

Vesér Erzsébet: Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében.

Szépirodalmi, 1968.

Vesér Erzsébet: Ady Endre. - Gondolat, 1977.

Vesér Erzsébet: Egy századeleji irodalmár portréja. Fenyő

Miksa írói pályája a forradalmakig.

Irodalomtörténet, 1974. 3. 556-594.

Wilhelm II.: Ereignisse und Gestalten aus den Jahren

1878-1918. Berlin/Leipzig 1922.

Wittstock, Oskar: Grün oder Schwarz? Eine Beleuchtung

der gegenwärtigen politischen Verhältnisse der Siebenbürger

Sachsen. - Hermannstadt, 1896.

Zegre, Iván: Die nationalpolitischen Bestrebungen der

Karpato-Ruthenen 1848-1914. Wiesbaden 1965.

A "Szépirodalmi szemle - nyitott kérdések" című fejezetben
felhasznált irodalmat l. a fejezet jegyzetanyagában.

Tartalomjegyzék

Előszó

Szakirodalmi szemle	1
Jung-Ungarn	31
Das literarische Echo	91
Pan	137
Die Neue Rundschau	155
Nyugatosság és némettség	167
Jegyzetek	195
Irodalomjegyzék	236